

**ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΣΧΕΔΙΑΣΜΑ
ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΟΛΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ**

1. Στοιχεία βιβλιογραφίας για την Καστοριά και την περιοχή της βρίσκαμε ώς τώρα μόνο σε ορισμένες μονογραφίες¹ γενικού ή ειδικού χαρακτήρα, όπου γίνονται και οι σχετικές με το θέμα παραπομπές. Δυστυχώς, μας έλειπε κάποιος συστηματικός κατάλογος δημοσιευμάτων για το ενλόγω θέμα.

2. Με την εργασία αυτή γίνεται η πρώτη απόπειρα συστηματικής καταγραφής και παρουσίασης των ποικίλων εργασιών που, είτε άμεσα, είτε έμμεσο, εξετάζουν θέματα της πόλης μας και της περιοχής της (όπως ορίζεται διοικητικά). Αναγκαστικά μπήκε ο εξής μόνο περιορισμός: εργασίες Καστοριανών, που δεν εξετάζουν ή δε θίγουν καστοριανά θέματα, παραλείπονται. Αντίθετα, εργασίες που αναφέρονται σε Καστοριανούς λόγιους βιβλιογραφούνται.

3. Τίποιες δεν καταγράφηκε χωρίς προηγούμενο προσωπικό έλεγχο. Δεν μπορέσαμε να ελέγξουμε μονάχα αρκετές από τις ιστορικές πηγές, όσες σημαδεύονται με αστερίσκο· ήταν δυσεύρετες.

Για κάθε τίτλο εργασίας ή βιβλίου έγινε κι ένα δελτίο. Το γεγονός ότι στη βιβλιογραφία μας περιλαμβάνονται και εργασίες με έμμεσες αναφορές στο θέμα, επέβαλε την ανάγκη να αποδελτιωθούν και έργα «αλλότριου» ή γενικότερου χαρακτήρα, που τυχαίνει, όμως, να εξετάζουν και κάποιες ενδιαφέρουσες πλευρές. Αντιλαμβάνεται κανείς ότι είναι ανέφικτο να ιδωθούν και να αποδελτιωθούν όλα τα έργα αυτού του είδους. Σίγουρα, δεν είναι λίγα αυτά που μας ξεφεύγουν και μένουν πάντοτε απ' έξω. Το ίδιο περίπου μπορεί να ειπωθεί και για τα περιοδικά: ούτε όλα, αλλά ούτε και όλες οι «σειρές» τους μπορούσαν να αποδελτιωθούν, λόγω της τεράστιας θεματικής ποικιλίας και τοπικής τους διασποράς. Έτσι, από λόγους πρακτικής ανάγκης, περιοριστήκαμε πιο πολύ σε περιοδικά του βορειοελλαδικού και βαλ-

1. Βλ. Π. Τσαμίση, Η Καστοριά και τα μνημεία της. Αθήναι 1945. Θ. Παπακωνσταντίνου, Η Καστοριά. Γεωγραφία, ιστορία, τέχνη. Αθήναι 1930. Ν. Μουτσόπουλος, Καστοριά. Ιστορία-μνημεία-λαογραφία, από την ίδρυσή της μέχρι το 10ο μ.Χ., αι. Προϊστορική, ιστορική και παλαιοχριστιανική εποχή (με εικόνες), «Επιστημονική Επετηρίς της Πολυτεχνικής Σχολής, Τμήμα Αρχιτεκτόνων» 6 (1974) 257-432. Α. Ορλάνδος, Τα βυζαντινά μνημεία της Καστοριάς. ΑΒΜΕ Δ' (1938) τεύχ. 1-2.

κανικού χώρου, και λιγότερο σε άλλα, όσο κι αν είναι βέβαιο ότι ακόμη και σε περιοδικά πολύ ειδικού ή διαφορετικού χαρακτήρα (Γυναίκα, Μόδα, Πειραιϊκή Πατραιϊκή κ.α.) μπορεί να βρεί κανείς ενδιαφέροντα στοιχεία για το θέμα του.

4. Η αποδελτίωση των τοπικών εφημερίδων της Καστοριάς, παλιότερων και σημερινών, αν και ήταν μέσα στους αρχικούς μας στόχους, δεν έγινε, παρά μόνο ευκαιριακά, όπως ευκαιριακά αποδελτιώθηκαν και οι μεγάλες ημερήσιες εφημερίδες.

5. Οσο για τις εγκυκλοπαίδειες, αποδελτιώθηκαν, μόνο αν στα λήμματά τους για την Καστοριά και την περιοχή της σημειώνεται και το όνομα του συγγραφέα.

6. Τα συγκεντρωμένα λήμματα οπωσδήποτε ήταν δύσκολο να μπουν σε κάποιες σαφείς ειδολογικές κατατάξεις. Ωστόσο, για λόγους πρακτικής μεθοδολογίας, χωρίστηκαν στις παρακάτω 11 κατηγορίες:

α) Εφημερίδες-Περιοδικά της Καστοριάς (τίτλοι-εκδοτικά στοιχεία). Δεν αποδελτιώθηκαν συστηματικά, αν και κάθε τόσο δημοσιεύοντα αξιόλογες εργασίες και αποθησαυρίζουν ενδιαφέρουσες απόψεις για τοπικά θέματα. β) Ιστορία, γ) Λαογραφία, δ) Αρχαιολογία-Τέχνη, ε) Εκκλησία, στ) Παιδεία, ζ) Χειρόγραφα, η) Γλώσσα, θ) Οικονομία, ι) Γεωγραφία-Ταξίδια-Τουρισμός-Φυσικό περιβάλλον, ια) Χωροταξία-Πολεοδομία.

Εννοείται ότι ορισμένα ήταν ανάγκη να καταταγούν σε δύο και περισσότερες κατηγορίες, ανάλογα με τα θέματα που θίγουν.

Η καταγραφή ακολουθεί την απόλυτη αλφαριθμητική σειρά των συγγραφέων ή εκδοτών. Μόνο στην α' περίπτωση (εφημ.-περιοδ.), ακολουθεί την αλφαριθμητική σειρά των τίτλων.

7. Πάει πολύ να πιστεύουμε ότι η εργασία αυτή διεκδικεί τίτλους πληρότητας. Για τις δυσκολίες που θίξαμε παραπάνω (αρ. 3), αλλά και από τη φύση της, είναι επόμενο να παρουσιάσει ατέλειες, όπως και κάθε βιβλιογραφική δουλειά, αμέσως μετά τη δημοσίευσή της.

Πριν κλείσω το προλογικό αυτό σημείωμα, θα ήθελα και από δω να εκφράσω τις θερμές μου ευχαριστίες στο διευθυντή και στους βιβλιοθηκάριους της Κεντρικής Πανεπιστημιακής Βιβλιοθήκης Θεσσαλονίκης Δημήτρη Δημητρίου, Βασίλη Παπαγεωργίου, Πασχάλη Σοκόρη και Μαρία Τσαρούχα, στους βιβλιοθηκάριους της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών Αλέκα Ταρνανίδου και Κώστα Πλαστήρα και στο διευθυντή της Δημοτικής Βιβλιοθήκης Καστοριάς Κώστα Κακαγιάννη. 'Ολοι τους με συγκινητική προθυμία διευκόλυναν την έρευνά μου—κυριολεκτικά έθεσαν στη διάθεσή μου τις βιβλιοθήκες της ευθύνης τους—και με βοήθησαν αφάνταστα στον εντοπισμό και στη συναγωγή των λημμάτων της βιβλιογραφίας μου.

Θέλουμε να πιστεύουμε ότι με τη δουλειά αυτή θα βοηθήσουμε κάθε

σοβαρή απόπειρα έρευνας—κυρίως από νέους επιστήμονες του τόπους μας—προκειμένου να φωτιστεί το τόσο πλούσιο ιστορικό παρελθόν, αλλά και το πολυδιάστατο ζωντανό παρόν, της πόλεως και της περιοχής μας.

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ ΤΩΝ ΠΕΡΙΟΔΙΚΩΝ ΠΟΥ ΕΛΕΓΞΑΜΕ

(Οι τόμοι που ερευνήθηκαν σημειώνονται σε παρένθεση. Εννοείται ότι αποδελτιώθηκαν μόνον όσοι περιέχουν και εργασίες για την Καστοριά).

- ΑΑΑ:** «Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών». Τετραμηνιαίο περιοδικό της Γενικής Επιθεωρήσεως Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεως. Αθήναι. (Ι, 1968-12, 1979).
- ΑΒΜΕ:** «Αρχείον των Βυζαντινών Μνημείων της Ελλάδος». Αθήναι. (Δ', 1938 τεύχ. 1-2).
- ΑΔ:** «Αρχαιολογικόν Δελτίον». Του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαίδευσεως. Αθήναι. (Ι, 1915-32A 1977).
- ΑΕ:** «Αρχαιολογική Εφημερίς». Της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας. Αθήναι. (38, 1912-1979).
- Αθηνά:** Της εν Αθήναις Επιστημονικής Εταιρείας. Αθήναι. (54, 1950 και 57, 1953).
- Αριστ.** «Αριστοτέλης». Διμηνιαίο περιοδικό Φλώρινας. Φλώρινα. (Ι, 1957-23, 1979 και 1982 τεύχ. 151-152).
- ΑΠ:** «Αρχείον Πόντου». Της Επιτροπής Ποντιακών Μελετών. Αθήναι. (Ι, 1928-37, 1982).
- Βυζαντινά:** Του Κέντρου Βυζαντινών Ερευνών Θεσσαλονίκης. Θεσσαλονίκη. (Ι, 1969-9, 1977).
- ΔΙΕΕΕ:** «Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος». Αθήναι. (Ι, 1883-24, 1981).
- ΕΑ:** «Εκκλησιαστική Αλήθεια». Εβδομαδιαίο περιοδικό του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως. Κωνσταντινούπολις. (Ι, 1880/81-43, 1923).
- Ελληνικά:** Της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών. Θεσσαλονίκη. (Ι, 1928-33, 1981).
- ΕΦΣΚ:** «Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως». Κωνσταντινούπολις. (4, 1856/1870-28, 1899/1902).
- ΗΔΜ:** «Ημερολόγιον Δυτικής Μακεδονίας». Της «Βορείου Ελλάδος» Κοζάνης. Κοζάνη. (1933-1938 και 1960-1961).
- ΗΕ:** «Ηπειρωτική Εστία». Ιωάννινα. (14, 1965-24, 1975).
- ΗΘ:** «Ημερολόγιον Θεσσαλονίκης». Π. Τσιώμου. Θεσσαλονίκη. (1927-1932).
- ΗΚ:** «Ημερολόγιον Κοζάνης», του Αν. Μπέλλου. Κοζάνη. (Ι, 1976 και 3, 1978).
- ΗΜΕ:** «Ημερολόγιον της Μεγάλης Ελλάδος, του Γ. Δροσίνη. Αθήναι. (1922-1936).
- Θησαυρίσματα:** Του Ελληνικού Ινστιτούτου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών. Βενετία. (Ι, 1962-18, 1981).
- Λαογρ.::** «Λαογραφία». Διμηνιαίο περιοδικό της Ελληνικής Λαογραφικής Εταιρείας. Αθήναι. (Ι, 1909-30, 1975/76).
- Μακεδονικά:** Της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών. Θεσσαλονίκη. (Ι, 1940-22, 1982).
- MZ:** «Μακεδονική Ζωή», του Κλεόβ. Τσούρκα. Θεσσαλονίκη (τεύχ. 1, Ιούν. 1966-τεύχ. 205, Ιούν. 1983).
- MHA:** «Μακεδονικόν Ημερολόγιον Αθηνών». Του Παμμακεδονικού Συλλόγου Αθηνών «Μ. Αλέξανδρος». Αθήναι. (1908-1912).
- MΗΘ:** «Μακεδονικόν Ημερολόγιον Θεσσαλονίκης», του Ν. Σφενδόνη. Θεσσαλονίκη. (1925-1940 και 1947-1982).

- Μνημοσύνη:** Της Εταιρείας Ιστορικών Σπουδών επί του Νεωτέρου Ελληνισμού. Εν Αθήναις. (Ι, 1967-7, 1978/79).
- ΝΕ:** «Νέα Εστία», Γ. Ξενόπουλον-Π. Χάρη. Αθήναι. (Ι, 1927-104, 1978).
- Ν. Ελληνονμ.:** «Νέος Ελληνομνημάτων», του Σπυρ. Λάμπρου. Τριμηνιαίον περιοδικόν σύγραμμα. Αθήναι. (Ι, 1904-21, 1927).
- ΠΙΑΕ:** «Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας». Αθήναι. (1955-1957).
- Πανδώρα:** Δεκαπενθήμερο περιοδικό των Α. Ραγκαβή, Κ. Παπαρρηγόπουλου, Ν. Δραγούμη. Αθήναι. (Δ', 1853/54, ΣΤ'-ΙΘ', ΚΑ'-ΚΒ').
- Χρον. ΜΦΑ:** «Χρονικά της Μακεδονικής Φιλεκπαιδευτικής Αδελφότητος». Θεσσαλονίκη. (Α', 1979-Γ', 1981).
- BALKANICA:** Περιοδικό του Βελιγραδίου. (1, 1970-12, 1981).
- B.S.:** «Balkan Studies», του Ιδρύματος Μελετών Χερσονήσου του Αίμου (IMXA) Θεσσαλονίκης. Θεσσαλονίκη. (1, 1960-23, 1982).
- GLASNIK:** Περιοδικό των Σκοπίων. (1, 1957-17, 1973).
- RIEB:** «Revue Internationale des Études Balkaniques». Βελιγράδι. (1-2, 1934/35, 3-4, 1936, 5-6, 1937).
- ZRBI** «Zbornik Radova Bizantoloskog Instituta». Βελιγράδι. (1, 1952-20, 1981).

A. ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ - ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ

α) Ε φ η μ ε ρ í δ ε ç

- «Ελεύθερος Λόγος». Από συντακτική επιτροπή. Μηνιαία εφημερίδα κοινωνικού προβληματισμού. Εκδίδεται στην Καστοριά από το Μάρτη του 1980 κ.ε.
- «Καστοριά». Εκδότης-Διευθυντής Θ. Βαλαλάς. Εβδομαδιαία. Εκδιδόταν στην Καστοριά το διάστημα 1920-1939. Στη Δημοτική Βιβλιοθήκη Καστοριάς σώζονται οι εξής τόμοι: α) 1920-1923 με αρκετά κενά, β) 1923-1928, γ) 1929-1933, δ) 1934-1939.
- «Καστοριανά Νέα». Του Συλλόγου Καστοριέων Ν. Υόρκης «Ομόνοια». Μηνιαία. Εκδίδεται στη Ν. Υόρκη, σε ελληνική γλώσσα, από το Μάιο του 1956 κ.ε.
- «Μακεδονικός Λόγος». Εκδότης-Διευθυντής Β. Μερτζιώτης. Εβδομαδιαία. Εκδίδεται στην Καστοριά από 4.3.1967 κ.ε.
- «Νέα Καστοριά». Εκδότης-Διευθυντής Α. Δούκης. Εβδομαδιαία. Εκδίδεται στην Καστοριά από 24-6.1956 κ.ε.
- «Ορεστιάς». Εκδότης-Διευθυντής Ι. Μπακάλης. Εβδομαδιαία. Εκδιδόταν στην Καστοριά το διάστημα 1948-1956. Ο διασωζόμενος τόμος (1948-1956), στη Δημοτική Βιβλιοθήκη Καστοριάς, με αρκετά κενά.
- «Φωνή της Καστοριάς». Εκδότης-Διευθυντής α) Π. Ηλιάδης (1945-1968), β) Γ. Ιατρού (1968 κ.ε.). Εβδομαδιαία. Εκδίδεται στην Καστοριά από 25.8.1945 κ.ε.
- «Σύνδεσμος Γουνοποιών Καστοριάς 'Ο Προφήτης Ηλίας». Του Συνδέσμου Γουνοποιών Καστοριάς «Ο Προφήτης Ηλίας». Επαγγελματική μηνιαία. Εκδιδόταν στην Καστοριά από Αύγουστο 1977 μέχρι και Μάρτιο 1981.
- «Καστοριανή Εστία». Εκδότες-Διευθυντές Π. Ζάττας-Δ. Ιατρίδης. Εβδομαδιαία. Εκδίδεται στην Καστοριά από Δεκ. 1983 κ.ε.

β) Π ε ρ ι ο δ ι κ á.

- «Φωνή του Πομένος». Της Ι. Μητροπόλεως Καστοριάς. Διμηνιαίο. Εκδίδεται στην Κα-

στοριά από αρχές του 1975 κ.ε.
 «Μακεδονικό Σήμαντρο». Εκδότης-Διευθυντής Κ. Δεύφιας, Διμηνιαίο. Εκδίδεται στην
 Καστοριά από Νοέμβρ. 1983 κ.ε.

B. ΙΣΤΟΡΙΑ

a) Π η γένεσις

1. Προϊστορική-αρχαία περίοδος

* Α π πιανός, XI, 63: Το Ἀργος Ορεστικό, αρχική κοιτίδα των Αργεαδών Μακεδόνων.
 * Διόδωρος ο Σικελιώτης, 16, 93: Οι Ορέστες διατηρούν το όνομά τους και μετά
 την ενσωμάτωσή τους στο ευρύτερο μακεδονικό κράτος του Φιλίππου Β'.
 Θουκυδίδης, Β, 80: Φυλετική συγγένεια Ορεστών-Ηπειρωτών. Β, 99, 3-6: Αρχική
 κοιτίδα των Μακεδόνων και των Τημενιδών βασιλέων ο Ἀνω Ρους του Αλιάκμονα.
 Στράβων, VII, 326: Ενσωμάτωση Ορεστών στο μακεδονικό κράτος. Ζ, 326: Ἰδρυση
 Ἀργους Ορεστικού-προέλευση ονόματος της Ορεστίδας. Οι αρχηγοί των αυτοχθό-
 νων κατοίκων Ορεστίδας απόγονοι του Κάδμου και της Αρμονίας. Η, 369, 5: Διάκρι-
 ση Ἀργους Ορεστικού από Αχαϊκό και Πελασγικό (έκδ. Teubner).

2. Ρωμαϊκή περίοδος

* Αντονίνι, Itinerarium, 330 (έκδ. Kuntz): Σημειώνονται ονόματα πόλεων περιφέρειας
 Φλωρίνας-Ἀργους Ορεστικού. Ανάμεσά τους και η πόλη Castra (Καστοριά).
 (Γίτος) Λιβίος, βιβλ. IX: XXXI, 13-XL: Εισβολή Ρωμαίων στη χώρα των Ορεστών,
 κατάληψη-περιγραφή Κελέτρου. XXVII, 33: Εισβολή των Δαρδάνων στην κοιλάδα
 του Ἀργους Ορεστικού (208 π.Χ.). XXXIII, 34: Συμμαχία Ρωμαίων-Ορεστών (έκδ.
 Loeb).
 Πολύβιος, XVIII, 47: Προσχώρηση των Ορεστών στους Ρωμαίους (197 π.Χ.).

3. Βυζαντινή περίοδος

(Γεώργιος) Ακροπολίτης, Annale, 49: Ο αὐτοκράτορας της Νικαίας Ιωάννης
 Βατάτσης (1222-1255) επισκέπτεται την Καστοριά.
 (Νικηφόρος) Γρηγοράς, 1, σ. 48 (έκδ. Βόννης): Ο αυτοκρ. Θεόδωρος Λάσκαρης
 αποσπά την Καστοριά και την Πρέσπα από το Μιχ. Ἀγγελο. Δίνεται και περιγραφή
 της λίμνης Καστοριάς (έκδ. Βόννης).
 * Εφραίμ ο Σύρος, 3500-3503, 8691, 8729, 9148, 9378: Περιγραφή της λίμνης και της
 πόλεως Καστοριάς.
 (Ιωάννης) Ζωναράς, τόμ. IV, βιβλ. XVIII, κεφ. XII: Κατάληψη της Καστοριάς από
 το Βοημούνδο.
 (Ιωάννης) Καντακούζηνός: I, 54: Η λίμνη και η οχυρότητα της Καστοριάς. I,
 σ. 277-278: Ἀφίξη του αυτοκρ. Ανδρόνικου Γ' Παλαιολόγου στην Καστοριά. Καταυ-
 λισμός-αναχώρηση για Αχρίδα. II, 24, σ. 450: Η Καστοριά παραδίνεται στον Ανδρόν.
 Γ' Παλαιολόγο, που ήρθε σε διαμάχη με τον αδελφό του Ανδρόνικο Β' (έκδ. Βόννης).
 (Γεώργιος) Κερηνός, βιβλ. II, σ. 24: Καϊστορία, τόπος εξορίας αρχόντων· σ.
 465: Η Καστοριά θέατρο σημαντικών πολεμικών γεγονότων επί Βασιλ. Β' Βουλγα-

ροκτόνου· σ. 474: Κατάληψη Λογγά-Καστοριάς από Βασίλειο Β' Βουλγαροκτόνο. συμπεριφορά του στις θυγατέρες του Σαμουήλ· σ. 716, 1073: Η λίμνη και η πόλη της Καστοριάς (έκδ. Βόννης).

Κεκαυμένος, Στρατηγικόν, 82: Επιδρομή τσάρου Συμεών-κατάληψη Καστοριάς.
*(Ιωάννης) **Κίννα μένος**, σ. 124 (έκδ. Βόννης): Ο Ανδρόνικος Κομνηνός δούκας Ναΐσσου. Βρανιτζόβης και Καστοριάς (1144 μ.Χ.).

(Αννα) **Κομνηνής**: τ. Α', σ. 168-169: Είσοδος και αναχώρηση Βοημούνδου από Καστοριά, ανακατάληψη· σ. 185-187: Αλέξιος Α' ο Κομνηνός καταλαμβάνει και απελευθερώνει την Καστοριά από τους Νορμανδούς με σχέδιο του στρατηγού Γεώργ. Παλαιολόγου· βιβλ. V, 5, 7, 8 και VI, σελ. 269-271: Περιγραφή λίμνης και πόλεως Καστοριάς (έκδ. Λειψίας).

* Παρισινόν **Τακτικόν**, 1555, Α': Αναφέρεται μητρόπολη Κάστρων (Καστοριάς) τον 8ο μ.Χ. αι. και διτί η Διοκλητιανούπολη κατέχει τη 15η τάξη στην επισκοπική κλίμακα την ίδια περίοδο (732-46 μ.Χ.).

(Γεώργιος) **Παχυμένος**, βιβλ. I (έκδ. Βόννης): σ. 86: Μάχη μεταξύ αυτοκρ. Μιχ. Παλαιολόγου και δεσπότη Ήπείρου Μιχαήλ Β' (1259) κοντά στην Καστοριά· σ. 107: Η λίμνη και η πόλη της Καστοριάς.

(Κωνσταντίνος) **Πορφυρογέννητος**, Περί Θεμάτων, II, σ. 49: Διοικητική ένταξη της Διοκλητιανούπολης.

Προκόπιος, Περί Κτισμάτων, IV, 3, 15-25 (έκδ. Βόννης): πώς βρήκε ο Ιουστινιανός τη Διοκλητιανούπολη και πώς ίδρυσε νέα πόλη, την Καστοριά.

(Ιωάννης) **Σκυλίτσης**, τ. Β', σ. 716-717 (έκδ. Βόννης): Η Καστοριά, που διοικείται από στρατηγό, απόδρουσε με ηρωική άμωνα επίθεση των Βουλγάρων (1073 μ.Χ.).

Συνέκδημος του Ιεροκλέους: 641, I, η: Μνημονεύει οχτώ πόλεις της επαρχίας Μακεδονίας. Ανάμεσά τους το 'Αργος Ορεστικό, η Αρμενία, τα Ζάπαρα· 642, 12: Επί Ιουστινιανού η Διοκλητιανούπολη κατέχει τη 10η επισκοπική τάξη.

* (Δημήτριος) **Χωματιανός**, Analecta sacra et classica pīra, Parisii, σ. 377: Εγκατάσταση Εβραιών στην Καστοριά.

Σημείωση: Οι πληροφορίες για όλες τις παραπάνω πηγές και (όπου σημειώθηκε αστερίσκος) τις αναφορές στην Καστοριά και την περιοχή της αντλήθηκαν από τους Π. Τσαμίση και Ν. Μουτσόπουλο, δ.π. (βλ. σημειώσεις).

4. Νεότερα χρόνια

I. **Βασιλιάς Ληγής, Ιστορικά Αρχεία Μακεδονίας**, Α'. Αρχείον Θεσσαλονίκης 1695-1912. Θεσσαλονίκη, Ε.Μ.Σ. (αρ. 13), 1952 (Ε.Μ.Σ.=Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών) (σσ. 264-265: το υπ' αρ. 195 έγγρ. του ιεροδικείου Θεσσαλονίκης αναφέρεται σε ληστεία που έγινε εις βάρος εμπορευόμενων ταξιδιωτών καταγόμενων από Καζά Καστοριάς, χωριό Κλεισούρα, στις 8 Νοέμβρη 1767).

Ιστορικά Αρχεία Μακεδονίας, Β'. Αρχείον Βεροίας-Ναούσης 1598-1886. Θεσσαλονίκη, Ε.Μ.Σ. (αρ. 19), 1954 (σσ. 315-316: Το υπ' αρ. 345 έγγρ. του ιεροδικείου Βεροίας αναφέρεται στη δολοφονία κάποιου εμπόρου γουναρικών από την Καστοριά και στην ανάγκη σύλληψης των δολοφόνων, στις 9 Μαΐου 1832).

B. **Δημήτριας**, Η Κεντρική και δυτική Μακεδονία κατά τον Εβλιγιά Τσελεμπή. Εισαγωγή-Μετάφραση-Σχόλια. Θεσσαλονίκη, Ε.Μ.Σ. (αρ. 39), 1973 (σσ. 163-184: Πληροφορίες του Τσελεμπή για την Καστοριά).

- M. Κ α λιν δέρη, Γραπτά μνημεία από τη Δυτ. Μακεδονία χρόνων τουρκοκρατίας.** Πτολεμαῖς 1940 (σσ. 24-25: Δημοσιεύει λυτό χφ. της βιβλιοθήκης Κοζάνης, όπου περιγράφεται η φυσική, πολιτική και οικονομική διαμόρφωση και κατάσταση της τοπαρχίας και της πόλεως Καστοριάς, λίγο μετά το 1810).
- (Γερμανού) **Kαραβαγέλη, Ο Μακεδονικός Αγών (Απομνημονεύματα).** Επιμέλεια Β. Λαούρδα. Θεσσαλονίκη, IMXA (αρ. 26), 1959. ('Όλο το βιβλίο δίνει σπάνια και έγκυρα στοιχεία για πρόσωπα και γεγονότα του Μακεδον. Αγώνα στην περιοχή Καστοριάς).
- W. Leake, Travels in Northern Greece. I. Άμστερνταμ 1967 (σσ. 322-333: Εντυπώσεις του Leake από την Καστοριά. Την επισκέφτηκε το 1805).**
- K. Μερτζιού, Μνημεία μακεδονικής ιστορίας. Θεσσαλονίκη 1947 (σσ. 208-255: Αποσάπισματα 22 επιστολών από Καστοριανούς που εμπορεύονταν με τη Βενετία, 1696-1699· σσ. 256-266: Αρχειακά στοιχεία για δραστηριότητες Καστοριανών που μένουν στη Βενετία· σσ. 467-471: Οι Καστοριανοί εθνικοί ευεργέτες Γεώργιος Καστριώτης και Γεώργιος Κυριτσής).**
- (εφημερ.) «Παλλιγγενεσία» (Αθηνών): (φύλλο 9731, 4 Ιανουαρ. 1896: Στοιχεία για την πληθυσμιακή σύνθεση, τη γλωσσική και εκπαιδευτική κατάσταση της Καστοριάς και του Αργούς Ορεστικού).
- Φ. Πουκεβίλ, Ταξίδι στη Δυτική Μακεδονία ('Ανοιξη του 1806). Εισαγωγή, Μετάφραση, Σχόλια: Γιάννης Τσάρας. Θεσσαλονίκη, έκδ. Αφών Κυριακίδη, χχ. (σσ. 44-62: Εντυπώσεις του Πουκεβίλ από την Καστοριά: τα τείχη, η λίμνη, οι κάτοικοι, τα περίχωρα, οι συγκοινωνίες μ' άλλες περιοχές, η ιστορία).**
- A. Σιγάλα, Πατριαρχικαὶ πράξεις, φερμάνια καὶ ἄλλα τινά ἔγγραφα. «Μακεδονικά» 1 (1940) 277-323 (σσ. 309-314: Δημοσιεύει μια διαθήκη του 1869 και ένα δανειστικό του 1839 από το Βογατσικό).**
- K. Σιμοπόύλου, Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα, 1800-1810. Γ', Αθήνα 1975 (σσ. 393-395: Η επίσκεψη και οι εντυπώσεις του Αγγλου περιηγητή Leake στην Καστοριά το 1805).**
- P. Τσαμίση, Η Καστοριά και τα μνημεία της. Αθήναι 1949 (σσ. 96-100: Οι ανέκδοτοι κώδικες της Μητροπόλεως Καστοριάς στην Εθνική Βιβλιοθήκη Ελλάδας, υπ' αρ. α) 2751 για το χρον. διάστημα 1531-1566, β) 2752 για το χρον. διάστημα 1566-1573, γ) 2753 για το χρον. διάστημα 1665-1769, δ) 2754 για το χρον. διάστημα 1818-1858 δωρεές-αφιερώματα, ε) 2755 για το χρον. διάστημα 1801-1858 διάφοροι λογαριασμοί).**
- * **M. Walkier, Through Macedonia to the Albanian Lakes. London, Chapman and Hall 1864 (σσ. 257 κ.ε.: Πληροφορίες για την Καστοριά και την πλούσια οικογενειακή ζωή των γουναράδων).**

β) Βοηθήματα.

- Π. Αγγελή, Νεστόριον, μία εθνική ἐπαλξίς του Γράμμιου. Ιστορία-μυθολογία-λαογραφία. Νεστόριον 1959.**
- A. Αγγελόπουλος, Το Οικουμενικόν Πατριαρχείον ἐναντί των εμπεριστάτων επαρχιών του κατά τον Μακεδονικόν Αγώνα. «Μακεδονικά» 16 (1976) 24-38. (Στις επαρχίες αυτές περιλαμβάνεται και η περιοχή Καστοριάς).**
- K. Αμάντος, Η παιδεία εἰς την τουρκοκρατουμένην Χίον (1566-1822). «Ελληνικά» 3 (1930) 381-414 (σσ. 385-387: Κάνει λόγο για τον Καστοριανό εθνικό ευεργέτη Ma-**

- νολάκη Γεώργιο, που ιδρύει σχολή στη Χίο).
- Κ. Α μά ν τ ο υ, Μακεδονικά σημειώματα. ΝΕ, 1932, έκτακτο τεύχος (σ. 70: Συσχετίζει το δνομα Κέλετρο με τη λ. κά στρο, απ' όπου υποστηρίζει ότι παράγεται).
- Ο Μακεδονικός ελληνισμός κατά το τέλος του Μεσαίωνος και την παλαιοτέραν τουρκοκρατίαν μέχρι του 18ου αι. Θεσσαλονίκη 1982. (Κάνει λόγο για τους: Γεώργ. Κυρίτση, Γεώργ. Καστριώτη, Γεώργ. Μανολάκη, Σεβαστό Λεοντιάδη).
- Οι Σλαύοι εις την Ελλάδα. Byzantinisch-Neugriechische Jahrbucher, Athen, 17 (1939-1943), 210-221 (βραχυγρ. B.N.J.) (σ. 210: Διερευνά το δνομα Κ α σ τ ο ριά).
- Κ. Α ν τ ω ν ί ο υ, Σλαβική και κομμουνιστική επιβούλη και η αντίστασις των Μακεδόνων. Θεσσαλονίκη 1950. (Ο συγγραφέας, διευθυντής του Αστυν. Τμήματος Καστοριάς στην Κατοχή, εξιστορεί γεγονότα εκείνης της περιόδου στην περιοχή μας).
- Α ν ω ν ύ μ ο υ, Μακεδονία, ήτοι μελέτη οικονομική, γεωγραφική, ιστορική και εθνολογική της Μακεδονίας. Εν Πειραιεί, εκδ. «Ελληνισμός», 1896. (Αναφορές στην Καστοριά: σσ. 100, 187: Εθνολογική σύνθεση πληθυσμού Καστοριάς, 'Αργους Ορεστ., Κλεισούρας: 123-124: Σχολεία αρρ.-θηλ. Κλεισούρας 1890-142: Σχολεία επαρχ. Καστοριάς στοιχειώδους εκπαίδευσης'; 185: Μαθητές του βουλγαρικού Γυμνασίου Θεσσαλονίκης που προέρχονται από Καστοριά και σπουδάζουν με έξοδα της βουλγ. προπαγάνδας; 193-194: Διακήρυξη της βουλγαρικής Εξαρχίας ότι και η Καστοριά πρέπει να υπαχθεί σ' αυτή).
- Α ν ω ν ύ μ ο υ, Επαρχία Καστοριάς. ΕΑ, 26 (1906) 167. (Επιστολή του Μητροπολίτη Καστοριάς Γερμανού για θέματα της επαρχίας του).
- Α ν ω ν ύ μ ο υ, Διαθήκη εν Καστορίᾳ κατά το έτος 1864. ΜΗΘ, 1938, 262-263. (15 Νοεμβρίου 1864: Διαθήκη του Ιωάνν. Ντόϊκου).
- Α ν ω ν ύ μ ο υ, Σύνταξις διαθήκης κατά το έτος 1881 εν Καστορίᾳ. ΜΗΘ, 1938, 157 (26 Αυγ. 1881: Διαθήκη Δημητρ. Ιωάνν. Δόικου ενώπιον του Μητροπολ. Κυρίλλου).
- Π. Α ρ α β α τ ι ν ο ύ, Βιογραφική συλλογή λογίων της τουρκοκρατίας. Εισαγωγή, επιμέλεια Κ. Θ. Δημαρά. Ιωάννινα, έκδ. Εταιρείας Ηπειρωτ. Μελετών, 1960 (σσ. 9-13: Μεθόδιος Ανθρακίτης· 19: Αναστάσιος Βασιλόπουλος· 60: Ιωάνν. Εμμανουήλ· 102: Σεβαστός Λεοντιάδης· 114: Διονύσιος Μάντουκας· 124: Κωνσταντίνος Μιχαήλ· 165: Αργύριος Παπαρίζος· 217: Αθανάσιος Χριστόπουλος).
- Χρονογραφία της Ηπείρου των τε ομόρων Ελληνικών και Ιλλυρικών χωρών διατρέχουσα κατά σειράν τα εν αυταίς συμβάντα από του σωτηρίου έτους μέχρι του 1854. Εν Αθήναις 1856 (τόμοι 2). (Β' τόμος, σσ. 75-76: Αναφορά στην Καστοριά).
- Ιστορία Αλή πασά του Τεπελενλή. Εν Αθήναις 1895 (σ. 608: Ορισμένα χωριά περιοχής Χρούπιστας-'Αργους Ορεστικού γίνονται τσιφλίκια του Αλή πασά).
- I. Α ρ τ η, Η κατάληψης της Καστοριάς. Εφημ. Καστοριάς «Ορεστιάς», φ. 106 (7.11.1948), 107 (14.11.48), 108 (21.11.48), 108 (28.11.48), 111 (12.12.48), 112 (19.12.48), 116 (23.1.49). (Πρόκειται για απομνημονεύματα γραμμένα από τον επίλαρχο Ιωάνη 'Αρτη, που κατέλαβε την Καστοριά).
- Σ. Α σ δ ρ α χ ά, Η οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας ιε'-ιθ' αι. Αθήνα, έκδ. Μέλισσα, 1979. (Ο τόμος περιλαμβάνει επιλογή μελετών πάνω στο θέμα. Ανάμεσά τους και της Ε. Α ν τ ω ν ι ά δ η - Μ π ι μ π ί κ ο υ, Ερημώμένα χωριά στην Ελλάδα. 'Ενας προσωρινός απολογισμός, σσ. 191-259. Συγκεκριμένα για την περιοχή Καστοριάς: σ. 224: Αριθμητικά στοιχεία για χωριά που: α) ερημώθηκαν πριν από τα μέσα του 19ου αι., β) υπήρχαν πριν από τα μέσα του 19ου αι. και διατηρήθηκαν ως σήμερα. Σελ. 259: Ποσοστό χωριών που υπήρχαν πριν από τα μέσα του 19ου αι. και διατηρήθηκαν ως σήμερα).

- A. Β α κ α λ ó π o u λ o u, Εθνικά αισθήματα και δράση των Ελλήνων της Μακεδονίας επί τουρκοκρατίας (1430-1821). Λόγος. Θεσσαλονίκη 1954. (Συχνές οι αναφορές στην περιοχή Καστοριάς: αρματολοί και κλέφτες Πίνδου, αδελφοί Εμμανουήλ κ.ά.).
- Οι Δυτικομακεδόνες απόδημοι επί τουρκοκρατίας. Διάλεξη. Θεσσαλονίκη, Ε.Μ.Σ., 1958. (Συχνές αναφορές σε Καστοριανούς εμπορευόμενους).
  - Ιστορία της Μακεδονίας, 1354-1833. Θεσσαλονίκη 1969. (Καστοριά: σσ. 43-45: Υποταγή στους Τούρκους 272-274; Εμπόριο 412-421: Οικονομ., πολιτική, πολιτιστική κατάσταση 465-466: Η Καστοριά επί Αλή πασά 585-587: Επανάσταση Ολύμπου-Βερμίου).
  - Ιστορία του Νέου Ελληνισμού. Τόμοι 6 (τ. Δ', Θεσσαλονίκη 1973, σσ. 509-510: Οικονομική και κοινωνική δραστηριότητα Κλεισούρας-Καστοριάς· Ε', Θεσσαλονίκη 1980, σσ. 466-467: Φιλικοί στην Καστοριά· ΣΤ', Θεσσαλονίκη 1982, σσ. 127-128: Επαναστατικές ζυμώσεις στην Καστοριά 143-144: Συνέπειες της επανάστασης στην Καστοριά).
  - K. Β α κ α λ ó π o u λ o u, Πολιτική, κοινωνική και οικονομική δομή του πασαλικιού Μοναστηρίου στα μέσα του 19ου αι. «Μακεδονικά» 21 (1981) 168-200. (Δίνει χρήσιμα στοιχεία για την πολιτική, δημογραφική, οικονομική, θρησκευτική κατάσταση της Καστοριάς).
  - Ο Βόρειος Ελληνισμός κατά την πρώιμη φάση του Μακεδονικού Αγώνα (1878-1894). Απομνημονεύματα Αναστασίου Πηγεώνα. Θεσσαλονίκη, ΙΜΧΑ (196), 1983 (σσ. 97-99: Ενέργειες ρουμαν. πρωπαγάνδας στην Κλεισούρα-Άργος Ορεστικό 190-195: Εκπαιδευτική και εκκλησιαστική κατάσταση στην επαρχία Καστοριάς το 1883· 212-261: Ανατάσιος Πηγεών: απομνημονεύματα, δράση, απήχηση στο Μακεδονικό Αγώνα: 345-464: Η έκδοση των Απομνημονευμάτων).
  - P. Β α κ ο ν φ á ρ η, Ντοκουμέντα από το ολοκαύτωμα της Κλεισούρας. MZ', τεύχ. 176, Ιαν. 1981, 40-42. (Αναφέρεται στην καταστροφή της Κλεισούρας από τον τουρκικό στρατό στις 2 Νοεμβρ. 1912).
  - Γεώργιος Νιάγκας. Ένας λόγιος Μακεδών από την Κλεισούρα στη Βασιλεύουσα. MZ', τεύχ. 179, Απρίλ. 1981, 34-35.
  - Ιστορικές μαρτυρίες για τον εθνικό ευεργέτη Μανωλάκη από την Καστοριά. MZ', τεύχ. 185, Οκτ. 1981, 40.
  - Μιχαήλ Παρτζούλας, ένας δάσκαλος από την Κλεισούρα. MZ', τεύχ. 188, Ιαν. 1982, 52-53.
  - Ιωάννης Θεολόγητος, ένας Καστοριανός λόγιος. MZ', τεύχ. 194, Ιούλ. 1982.
  - Ο υπ' αριθ. 487 κώδικας της κοινότητας Κλεισούρας και το διοικητικό της σύστημα. Θεσσαλονίκη 1982.
  - Ένας κώδικας, ένα σχολείο, ένα χωριό. «Ο κώδικας (1830-1850) του δημοτικού σχολείου Κλεισούρας Καστοριάς». Θεσσαλονίκη, έκδ. Συλλόγου απανταχού Κλεισουριέων «Ο Άγιος Μάρκος», 1983.
  - P. Β α λ é t a, Αθανάσιος Χριστόπουλος. Άπαντα. Αθήναι, έκδ. Σωματείου «Φίλοι Βυζαντινών Μνημειών Καστοριάς», 1969.
  - I. Β α σ δ ρ α β é λ λ η, Κατάλογος των Μακεδόνων Φιλικών. «Μακεδονικά» 1 (1940) 519-525. (Από περιοχή Καστοριάς: υπ' αριθ. 9: Δραγούμης Μάρκος Παχάρνικος, από Βογατσικό 19: Μασάς Γκίκας, από Κλεισούρα 25: Καμινάρης Κυριακός Χρίστου, από Καστοριά).
  - Το Αρχείον των αδελφών Γραμματικού. «Μακεδονικά» 4 (1955-60) 163-231. (Συχνότατες οι αναφορές σε εμπορικές και οικονομικές σχέσεις της οικογ. Γραμματικού, από

- το Βλάτσι, με Καστοριά και περιοχή της).
- I. Β α σ δ ρ α β é λ η, Οι Μακεδόνες κατά την Επανάστασιν του 1821. Θεσσαλονίκη 1967 (σσ. 55-68: Οι συνεργάτες του Ρήγα αδελφοί Εμμανουήλ και Γεώργ. Θεοχάρης και Φιλικοί από περιοχή Καστοριάς).
- Μακεδόνες απόδημοι στα χρόνια του Ρήγα Βελεστινλή. Θεσσαλονίκη 1968. (Οι αδελφοί Παναγ. και Ιωάν. Εμμανουήλ και ο Γεώργ. Θεοχάρης από την Καστοριά).
- Ο Αγώνας του 1821 στη Μακεδονία. Θεσσαλονίκη, Ε.Μ.Σ. 1969 (σσ. 76-77 και 119-120: Η συμβολή της Καστοριάς).
- Διάφορα έγγραφα αφορώντα εις την νεωτέραν ιστορίαν της Μακεδονίας. «Μακεδονικά» 10 (1970) 257-271 (σσ. 265-267: Το έγγρ. 5 που κάνει λόγο για Καστοριανό έμπορο στη Ρουμανία).
- Αρματολοί και κλέφτες εις την Μακεδονίαν. Θεσσαλονίκη, Ε.Μ.Σ. 1970 (σσ. 13, 17, 20, 36, 58, 63: Δραστηριότητες αρματολών και κλεφτών στην περιοχή Καστοριάς: 96, 107, 133-134: Δημοσιεύονται, αντίστοιχα, τα υπ' αρ. 14, 25 και 42 φιρμάνια, που απευθύνονται και στον καζά Καστοριάς για καταδίωξη και σύλληψη ληστών της περιοχής).
- Ανέκδοτα έγγραφα περί του Μακεδονικού Αγώνος αφορώντα κυρίως εις τους 'Ελληνας οπλαρχηγούς των Κορεστίων Νταλίπην και Κύρου. «Μακεδονικά» 12 (1972) 502-506.
- N. Β é η, Καστορία. «Νεώτερον Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν ''Ηλιος'', τ. 10, 445-46.
- Καστορία. «Εγκυκλοπαιδ. Λεξικόν 'Έλευθερουδάκη'' τ. 7, 38 -84.
- Γ. Β é λ κ ο υ, Ο Παύλος Μελάς και οι ελευθερωταί της Μακεδονίας. MZ', τεύχ. 125, Οκτ. 1976, 24-26. (Η θυσία και ο τάφος του Παύλου Μελά στην Καστοριά. Η απελευθέρωσή της).
- N. Β λ á χ ο υ, Το Μακεδονικόν ως φάσις του Ανατολικού Ζητήματος. 1878-1908. Εν Αθήναις 1935 (σ. 114: Ίδρυση βουλγαρικού σχολείου στην Καστοριά: 370: Βούλγαροι κομιτατζήδες καίνε τα μοναστήρια Αγ. Νικολάου Κορομηλίας, Αγ. Νικολάου Τσιριλόβου και Παναγίας της Κλεισούρας. Τα εγκλήματά τους εις βύρος ιερέων και δασκάλων της περιοχής: 371: Μάχη μεταξύ Τσόντου Βάρδα και κομιτατζήδων στη Βασιλειάδα, 24.3.1905: 437: Μάχες μεταξύ ελλην. ανταρτ. σωμάτων και τουρκικού στρατού κοντά στο Κωσταράζι, Βογατσικό και Γέρμα (Ιούλ. 1907)).
- I. B u r g y, History of the Late Roman Empire II. London 1923 (σ. 310: Η συνοίκιση της Καστοριάς από κατοίκους της Διοκλητιανούπολης).
- E. B o u r a z é l η - M a r i n á k ο υ, Αι εν Θράκῃ συντεχνίαι των Ελλήνων κατά την τουρκοκρατίαν. Θεσσαλονίκη 1950 (σσ. 52-186: Οι συντεχνίες των γουναράδων).
- M. Γ e d e ó w n, Χρονικά της Πατριαρχικής Ακαδημίας. Ιστορικά ειδήσεις περί της Μεγάλης του Γένους Σχολής (1454-1830). Κωνσταντινούπολις 1883 (σσ. 124-131: Ο Καστοριανός Μανωλάκης Γεώργιος).
- X. Γ e w o r g i ο υ, Ο Γέρμας και τα γεγονότα του Μακεδονικού Αγώνα. Ε.Μ.Σ., Θεσσαλονίκη 1966.
- A. G e r a, L'Albanie et l'invasion turque au XV siècle. Paris 1917 (σ. 2 κ.ε.: Κατάληψη-κατοχή της Καστοριάς από τους Αλβανούς (1380)).
- I. G i a n n o p o u l o s, Kestriye, «Εγκυκλοπαιδεία του Ισλάμ», τ. IV, 893.
- Δ. Γ i a v n o ú σ η, Καστορία. «Αριστ.», τεύχ. 3-4, Μάιος-Άγυ. 1957, 40-47.
- A. Γ i o μ p l á κ η, Μάρκος Αθ. Δραγούμης (1770-1854). MZ', τεύχ. 14, Ιούλ. 1967, 17-18.
- Ο Καστοριανός Μανωλάκης. Ένας πρόδρομος του πνεύματος της Μακεδον. Φιλεκπαιδευτικής Αδελφότητος. Χρον. ΜΦΑ, τόμ. Γ', Θεσσαλονίκη 1981, 37-50.

- Γ. Γκανούλη, Η Δυτική Μακεδονία κατά τον ΙΔ' αιώνα. (Εκ παλαιού χειρογράφου). ΜΗΘ, 1956, 289-292. (Τα γεγονότα που αναφέρονται, εξελίσσονται με κέντρο την Καστοριά).
- Γ. Γκίκα, Μακεδόνες Νεομάρτυρες. MZ', τεύχ. 105, Φεβρ. 1975, 20-23. (Κάνει λόγο και για τον Καστοριανό νεομάρτυρα Ιάκωβο).
- Ιάκωβος ο οσιομάρτυρας από την Καστοριά με το αξιερεύνητο εθνικοθρηκευτικό έργο. MZ', τεύχ. 139, Δεκ. 1977, 38-39.
- Α. Γκισδαβίδη, Σελίδες Μακεδονικού Ελληνισμού, τ. Β'-Γ' (μαζί). Θεσσαλονίκη (σσ. 209-223: Συχνός λόγος για τους αδελφούς Εμμανουήλ και Καστοριανούς εμπόρους της Αυστροουγγαρίας).
- Τ. Γκοσιόπουλος, Βορειοελλαδίται ποιηταί και λογοτέχνες. ΜΗΘ, 1948, 225-232 (σσ. 226-227: Η πνευματική κίνηση στην Καστοριά).
- Βορειοελλαδίται συγγραφείς. ΜΗΘ, 1952, 279-283. (Κάνει λόγο και για τους Καστοριανούς Αργύριο Παπαδίσκο, Θωμά Παπαθωμά και Γιάννη Μπακάλη).
- Άργος Ορεστικόν. «Αριστ.», τεύχ. 117-118, Μάιος-Αύγ. 1976, 11-13.
- Η μαρτυρική Κλεισούρα Δυτικής Μακεδονίας. «Αριστ.», τεύχ. 119-120, 1976, 3-8.
- Τρεις Δυτικομακεδόνες λόγιοι και συγγραφείς. Χρον. ΜΦΑ, τόμ. Α', Θεσσαλονίκη 1979, 25-40 (σσ. 31-34: Η ζωή και το έργο του Δημ. Δάρβαρη από την Κλεισούρα).
- Γ. Γκουλιόρη, Η Δέσπω. ΗΔΜ, 1937, 155-158. (Ο πρωτικός θάνατος της Δέσπως, μιας Καστοριανής ηρωίδας του 1903).
- Α. Γλαβίνα, Ο εκ Καστορίας νεομάρτυρς Ιάκωβος (1η Νοεμβρ. 1519). «Μακεδονικά» 14 (1974) 40-49.
- Τ. Γριτσόπουλος, Καστοριά. «Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια», τ. 7, 398-424.
- Σ. Γυαλίστρα, Οι πληθυσμοί της Μακεδονίας προ του 1912. Αθήναι 1960 (σ. 42: Ποσοστιαία πληθυσμιακή σύνθεση περιοχής Καστοριάς).
- Π. Γυιόκα, Η καταγωγή των Αργεαδών-Τημενιδών βασιλέων Μακεδονίας. Θεσσαλονίκη, έκδ. ΜΦΑ, 1975. Διάλεξη. (Υποστηρίζει ότι η Ορεστίδα και το Άργος Ορεστικό υπήρξαν η κοιτίδα της δυναστείας των βασιλέων της Μακεδονίας).
- Η καταγωγή των αρχαίων Μακεδόνων. Θεσσαλονίκη 1977. (Υποστηρίζει ότι κοιτίδα της δυναστείας των Μακεδόνων βασιλέων και πρώτη τους πρωτεύουσα, προ του 700 π.Χ., ήταν το Άργος Ορεστικό κι όχι το Άργος της Πελοποννήσου).
- Καιροί εθνικής δοκιμασίας. Θεσσαλονίκη 1982 (σσ. 19-75. Ο Νομός Καστοριάς κατά τη γερμανοϊταλική Κατοχή 479-484: Το προνόμιο της Καστοριάς και της Σιάτιστας στη βιοτεχνία των γουναρικών).
- Μ. Δήμιτσα, Αρχαία Γεωγραφία της Μακεδονίας συνταχθείσα κατά τας πηγάς και τα βιοηθήματα. Μέρος Α', χωρογραφία. Αθήνησι 1870 (σσ. 152-153 και 186-187: Η Καστοριά και οι περιοχές Ορεστίδας από υδρογραφική άποψη).
- Αρχαία Γεωγραφία της Μακεδονίας συνταχθείσα κατά τας πηγάς και τα νεώτερα βιοηθήματα. Μέρος Β', τοπογραφία. Αθήνησι 1874 (σσ. 79-84: Η αρχαία Ορεστιάς γενικά 84-89: Κέλετρον-Καστορία: θέση, σχέση, όνομα, ιστορία 90-93: Άργος Ορεστικόν: όνομα, θέση).
- Η Μακεδονία εν λίθοις φθεγγομένοις και μνημείοις σωζομένοις, ήτοι πνευματική και αρχαιολογική παράστασις της Μακεδονίας εν συλλογή 1409 Ελληνικών και 189 Λατινικών επιγραφών και εν απεικονίσει των σπουδαιοτέρων καλλιτεχνικών μνημείων. Τόμοι 2. Αθήνησιν 1896 (τ. Α', σ. 233: Στοιχεία για το παρελθόν και το παρόν της Κρεπενής, τ. Β', σσ. 227-242: Ηεριοχή Ορεστίδας και Κελέτρου).

- Ε.** Δημόπουλος, Κήλητρον-Κήληθρον-Καστορία. ΜΗΘ, 1962, 39-42. (Ετυμολογική διερεύνηση).
- I.** Διδασκάλου, Η γυναικά της Πίνδου. Θεσσαλονίκη, έκδ. ΜΦΑ, 1975. (Κάνει λόγο για τη θυσία και την προσφορά γυναικών από τα Γραμμοχώρα κατά τον ελληνοϊταλικό πόλεμο).
- K.** Δούφλια, Ο Γέρμας στον τύπο και στις εγκυκλοπαίδειες. Θεσσαλονίκη 1973.
- Στα βράχια του Γέρμα (Καστοριάς). Αϊτριάδα: Η εκκλησία των Αρματολών. MZ, τεύχ. 133, Ιούν. 1977, 18-20.
  - Οι επαναστάτες του 1878 κυριαρχούν στη Δυτ. Μακεδονία. MZ, τεύχ. 150, Νοέμβρ. 1978, 13-15.
  - Οι Νεοαρματολοί του 1878 στα βουνά. MZ, τεύχ. 193, Ιούν. 1982, 43-44. (Αναφέρεται και στην περιοχή Καστοριάς).
- P.** Ενεπεκίδη, Εκεί όπου εξετυλίχθη η χωρίς θεατάς τραγωδία του εθνικού βάρδου Ρήγα Βελεστινλή και των εθνομαρτύρων συντρόφων του. Εφημ. «Βήμα», 29.10.53, 13.12.53, 21.1.54, 2.2.54, 4.2.54, 3.4.54, 29.4.54, 11.7.54, 18.7.75, 15.8.54. (Με βάση αρχειακές πηγές, δινονται στοιχεία και για τη θυσία των αδελφών Εμμανουήλ).
- Συμβολαί εις την ιστορίαν των συντρόφων του Ρήγα. «Θεσσαλικά Χρονικά», Αθήναι 1955 (σσ. 23-30: Για τον Καστοριανό Γεώργιο Θεοχάρη).
- Μετακομιδή λειψάνων Γερμανού Καραβαγγέλη.** Ε.Μ.Σ., Θεσσαλονίκη 1960.
- S.** Ευστρατιάδος, Επιστολαί Ευγενίου Ιωαννουλίου του Αιτωλεύ, «Ελληνικά» 8 (1935) 123-148 και 271-283. (Οι υπ' αρ. 41 και 75 επιστολές απευθύνονται στον Καστοριανό Μανολάκη Γεώργιο, στην Κωνσταντινούπολη, για ίδρυση σχολής στην Αιτωλία).
- Δ.** Ζακύνθονού, Μελέται περί της διοικητικής διαιρέσεως και της επαρχιακής διοικήσεως εν τω Βυζαντινώ κράτει. «Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντ. Σπουδών» 17 (1941) 208-274 (σσ. 225-226: Ίδρυση, θέση, όνομα Καστεριάς).
- X.** Ζαλοκώστα, Δυτική Μακεδονία, «Αριστ.», τεύχ. I, Ιαν.-Φεβρ. 1957, 9-17 (σσ. 9-13: Για την Καστοριά).
- B.** Ζήκευ Η αυγή της ελευθερίας εις την Καστορίαν. MZ, τεύχ. 6, Νοέμβρ. 1966, 20-22.
- Γ.** Ζήρα, Κλεισούρα και Κλεισουριγιώτες. «Αριστ.», τεύχ. 30, 1962, 17-19.
- Π.** Ζησιάδη, Η κεφαλή του αειμήντου εθνομάρτυρος Παύλου Μελά. «Αριστ.», τεύχ. 18, Νοέμβρ.-Δεκ. 1959, 21-22. (Αυθεντική αφήγηση του Μακεδονομάχου συγγραφέα).
- Γ.** Θεοχάρης, Σύντομη ιστορία της Μακεδονίας έως την τουρκοκρατία. Θεσσαλονίκη, ΙΜΧΑ (82), 1965 (σ. 12: Πρώτες εγκαταστάσεις Μακεδόνων στην περιοχή της Ορεστίδας: Καστοριάς, 'Αργους Ορεστικού, Βογατοικού, Κλεισούρας' σσ. 14-15: Αρχική κοιτίδα του κατοπινού μακεδον. κράτους, η περιοχή Αργους Ορεστικού' σ. 22: Δυτ. όριο του κράτους του Φιλίππου η Πίνδος).
- K.** Θεοχάρης, Τ' αρχοντικό του Μπασάρα στην Καστοριά και η εμπορική δραστηριότητα της οικογένειας στο α' μισό του 19ου αι. «Μακεδονικά» 19 (1979) 298-327.
- E.** Ιωάννος, Ν. Παπαγιάννης, ο Κλεισουριώτης ζωγράφος του Νυμφαίου. MZ, τεύχ. 132, Μάιος 1977, 45-47.
- G.** Κ., Η Κλεισούρα. ΜΗΘ, 1925, 116-122.
- M.** Καλινδρέρη, Αι συντεχνίαι και η εκκλησία επί τουρκοκρατίας. Εν Αθήναις 1973 (σ. 134: Ίδρυση σχολών από τον Καστοριανό Μανολάκη Γεώργιο στο Αιτωλικό, στη Χίο, στην 'Αρτα, στην Κωνσταντινούπολη' σσ. 130-135: Εκπαιδευτική και κοινωνική δραστηριότητα των γουναράδων Κωνσταντινούπολης).

- N. Καμαριανός**, 'Ένας άγνωστος επικήδειος λόγος για τον Αθανάσιο Χριστόπουλον και μία επίσης άγνωστη ελαιογραφία του ποιητού. «Μακεδονικά» 9 (1969) 18-32.
- Αθανάσιος Χριστόπουλος. Ο χαριτωμένος Μακεδών ποιητής και ο σοφός νομομαθής. MZ, τεύχ. 44, Ιαν. 1970, 24-27.
- Η αγγλική μετάφραση της γραμματικής του Αθανασίου Χριστοπούλου. «Μακεδονικά» 16 (1976) 357-358.
- Νικόλαος Κοριτζάς, ο εκδότης και βιογράφος του Αθανασίου Χριστοπούλου. «Μακεδονικά» 18 (1978) 172-180.
- Ο Μακεδόνας ποιητής Αθανάσιος Χριστόπουλος και οι Ρουμάνοι λογοτέχνες. MZ, τεύχ. 169, Ιούν. 1980, 14-15.
- Ο Καραβαγγέλης στο Βουκουρέστι. MZ, τεύχ. 193, Ιούν. 1982, 14-17.
- Αθανάσιος Χριστόπουλος. Η ζωή του, το λογοτεχνικό του έργο και οι αναφορές του στη ρουμανική κουλτούρα. Θεσσαλονίκη, IMXA, 1982.
- Δ. Κανατσόλη**, Μακεδονική προσωπογραφία. (Από το 148 π.Χ. μέχρι των χρόνων του Μ. Κωνσταντίνου). Θεσσαλονίκη 1955. (Βαττυναίοι, από την πόλη Βάττυνα, κοντά στο Κρανοχώρι: Οι υπ' αριθ. 78, 105, 106, 121, 123, 126, 136 171, 178, 181, 341 352, 353, 382, 464, 484, 497, 551, 755, 900, 918, 919, 920, 960, 961, 964, 968, 982, 984, 987, 1020, 1035, 1128, 1132, 1135, 1136, 1144, 1161, 1169, 1228, 1237, 1323, 1370 1396, 1403, 1404, 1409, 1415 1515).
- Το κοινόν των Μακεδόνων. «Μακεδονικά» 3 (1953-55) 27-102 (σσ. 31, 36-37: Το κοινόν των Ορεστών).
- Η Μακεδονική πόλις από της εμφανίσεώς της μέχρι των χρόνων του Μεγάλου Κωνσταντίνου. «Μακεδονικά» 4 (1955-60) 232-314, 5 (1961-63) 15-101, 6 (1964-65) 1-61. (Για Κέλετρο-Ορεστίδα-Άργος Ορεστικόν: σσ. 234-235, 245-251, 265, 281, 290-291, 307 του 4ου τόμου. Για την πόλη Βάττυνα, κοντά στο Κρανοχώρι: σσ. 17, 24-25, 27, 32, 34-37, 53, 85-90 του 5ου τόμου).
- Η οργάνωσις της 'Άνω Μακεδονίας κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους, Αρχαία Μακεδονία. Α' Διεθνές Συμπόσιον εν Θεσσαλονίκη, 26-29 Αυγ. 1968. Θεσσαλονίκη, IMXA (122), 1970, 184-192 (σσ. 186-188: Το κοινόν των Ορεστών).
- E. Κανδυλάκη**, Ο Αθανάσιος Χριστόπουλος και το φιλολογικό έργο του. ΜΗΘ, 1960, 311-312.
- A. Καρακάση**, Η αδελφότης των εν Καναδά και Η.Π.Α. Βογατσιωτών. MZ, τεύχ. 43, Δεκ. 1969, 47-48.
- A. Καραθανάση**, Μία ελληνική μαρτυρία από τη Βιέννη για τις πρώτες συλλήψεις των συνεργατών του Ρήγα Βελεστινλή. «Μακεδονικά» 18 (1978) 92-102. (Η μαρτυρία κάνει λόγο και για τους αδελφούς Εμμανουήλ).
- «Κελετρίδης», Καστοριά. ΗΘ, 1921, 65-68. (Σύντομο σημείωμα για την τοποθεσία, διοικητική υπαγωγή, ιστορία, οικονομία, συγκοινωνίες, απόδημους της Καστοριάς).
- A. Κεραμούλλος**, Ορεστικόν 'Άργος - Διοκλητιανούπολις - Καστοριά. N.B.I. (1932) 55-63.
- Τι είναι οι Κουτσόβλαχοι. Εν Αθήναις 1939. (Για Καστοριά και Άργος Ορεστικό: σσ. 12, 19, 39, 66, 78, 130, 140, 141).
- Η Δυτική Μακεδονία, ο πολιτισμός της και ο Πλούταρχος. «Μακεδονικά» 1 (1940) 24-37. (Θίγονται και θέματα Καστοριάς).
- Το Ορεστικόν 'Άργος. Οι Βλαχόφωνοι. Εφημ. «Ορεστιάς» Καστοριάς, αρ. φ. 380/9.5. 1954.
- B. Kliasen**, Απελευθερωτικοί αγώνες στην Καστοριά. Σόφια 1925. (Στα βουλγαρικά).

(Αναφέρεται στην «απελευθερωτική» δράση του βουλγαρικού κομιτάτου, την περίοδο του Μακεδον. Αγώνα, στην περιοχή Καστοριάς).

- I. Κολιοπούλου - X. Παπαστάθη, Διοικητικές, κοινωνικές και εικονομικές εξελίξεις στη Μακεδονία (1821-1912). Στον τόμο «Μακεδονία, 4000 χρόνια ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού». Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1982, 484-492. (Σελίδες για Καστοριά: 488, 490-491, 498-499).
- B. Κολοκοτρώνη, Μελέτη περί εξελληνισμού των ξένων τοπωνυμίων της Μακεδονίας μετά τινων παρατηρήσεων επί της διοικητικής διαιρέσεως του ελληνικού κράτους. Εν Αθήναις, έκδ. Ελλην. Γεωγραφικής Εταιρείας, 1925 (σσ. 6-8: Για το νομό Φλώρινας, όπου υπάγονταν τότε η περιοχή Καστοριάς).
- G. Κώνστα, Ενέργειαι και δολοφενικά δργια του βουλγαρικού κομιτάτου εν Μακεδονία και ιδία εν τη επαρχίᾳ Καστοριάς. Αθήναι 1902.
- E. Κωφού, Η επανάστασις της Μακεδονίας κατά το 1878. Ανέκδοτα Ηροξενικά έγγραφα μετά συντόμου ιστορικής επισκοπήσεως. Θεσσαλονίκη, IMXA (104), 1969 (σσ. 39-44: Η επανάσταση ειδικότερα στην περιοχή Καστοριάς. Αξιοπρόσεχτα στοιχεία για την Καστοριά δίνουν και τα δημοσιευόμενα προξενικά έγγραφα).
- Αγώνες για την απελευθέρωση (1830-1912). Στον τόμο «Μακεδονία 4000 χρόνια κλπ.», σσ. 444-484. (σσ. 451-465: Η επανάσταση του 1878 στη Μακεδονία: Λιτόχωρο-Καστοριά: 465-477: Ο Μακεδονικός Αγώνας).
- A. Κορομήλη, Το Βογατσικόν. Ιστορία-Λαογραφία. Θεσσαλονίκη, έκδ. «Συνδέσμου των εν Θεσσαλονίκη Βογατσιωτών 'Ο Άγιος Κωνσταντίνος'», 1972.
- G. Λαΐον, Οι αδελφοί Πούλιου, ο Γεώργιος Θεοχάρης και άλλοι σύντροφοι του Ρήγα. ΔΙΕΕΕ 12 (1958) 202-270. (Κάνει λόγο μόνο για τον Καστοριανό Γεώργιο Θεοχάρη, όχι τους αδελφούς Εμμανουήλ).
- B. Λάμπρον, Πώς εγνώρισα τον Παύλο Μελά. MZ, τεύχ. 156, Μάιος 1979, 36-37. (Αναφέρεται ότι η γνωριμία έγινε στο Μοναστήρι του Αγ. Νικολάου Τσιριλόβου Καστοριάς).
- S. Λάμπρον, Αποκαλύψεις περί του μαρτυρίου του Ρήγα. Αθήναι 1892 (σσ. 27-95: Η θυσία των αδελφών Εμμανουήλ και άλλων συντρόφων του Ρήγα).
- Η βιβλιοθήκη της ελληνικής κοινότητος Βουδαπέστης και οι εν τη πόλει ταύτη σωζόμενοι ελληνικοί κώδικες. «Ν. Ελληνομν.» Η' (1911) 70-79. (Συχνές ει αναφορές σε Καστοριανούς της Βουδαπέστης).
- Σελίδες εκ της ιστορίας του εν Ουγγαρία και Αυστρία μακεδονικού Ελληνισμού. «Ν. Ελληνομν.» Η' (1911) 257-301. (Συχνός λόγος για Καστοριανούς της Βουδαπέστης και της Βιέννης).
- Επιτύμβια Ελλήνων, ιδία Μακεδόνων, εν Πέστη. «Ν. Ελληνομν.». Η' (1911) 462-481. (Οι υπ' αριθ. 8, 24, 28, 32 είναι Καστοριανοί).
- Ρήγας, Βηλαράς, Χριστόπουλος. «Ν. Ελληνομν.» ΙΓ' (1916) 68-145.
- B. Λαϊρδα, Ο Καστορίας Γερμανός Καραβαγγέλης (1866-1935). «Μακεδονικά Ανάλεκτα», Θεσσαλονίκη 1980, 49-52.
- A ιμ. Λεγκράν, Ανέκδοτα έγγραφα περί Ρήγα Βελεστινλή και των συν αυτώ μαρτυροσάντων εκ των εν Βιέννη Αρχείων εξαχθέντα και δημοσιευθέντα. Μετάφρ. Σ. Λάμπρου. Αθήνησιν, έκδ. ΙΕΕΕ, 1891. (σσ. 87-97: Για τους αδελφούς Εμμανουήλ).
- S. Λιάκον, Λινοτόπι. Η χώρα (κωμόπολις) των Αγιογράφων. MZ, τεύχ. 69, Φεβρ. 1972, 27-28. (Λινοτόπι ή Λινοτόπι: Κωμόπολη στην περιοχή του Γράμμου, κοντά στον Άγιο Ζαχαρία. Λινοτοπίτης είναι ο αγιογράφος που ιστόρησε τον Άγιο Νικόλαο—ή Άγιο Ελευθέριο—κοντά στο Ορφανοτροφείο).

- Γ. Λυριτζή, Αι μακεδονικαί κοινότητες της Αυστροουγγαρίας επί τουρκοκρατίας. Κοζάνη 1953 (σσ. 24-46: Εμπορική, εθνική και εκπαιδευτική δραστηριότητα αποδήμων περιοχής Καστοριάς σε πόλεις της Αυστρίας και Ουγγαρίας).
- D. Loukidoú - Mavridou, I. Papadriánoú, Dimitrios Darvaris: sa contribution à la évolution littéraire bulgare. «Α' Ελληνοβουλγαρικό Συμπόσιο. Πρακτικά». Θεσσαλονίκη 1980, 211-226. (Αναφέρεται στο μεγάλο Κλεισουριώτη λόγιο Δημήτριο Δάρβαρη: Προηγούνται ορισμένα βιογραφικά και, στη συνέχεια, εξετάζεται διεξοδικά η συμβολή του στη βουλγαρική γραμματεία).
- Δ. Μαγκριώτου, Θυσίαι της Ελλάδος και εγκλήματα Κατοχής 1941-1944. Αθήναι χχ. (σσ. 204-22 :: Εγκλήματα Ιταλών και Βουλγάρων στη Δυτ. Μακεδονία και ειδικότερα στην Καστοριά, στο Αργος Ορεστικό, στην Κλεισούρα).
- K. Μαζαράκη-Αινιάνος, Μακεδονικός Αγών 1903-1908. Αθήναι 1937 (σσ. 7-13: Η προετοιμασία του Αγώνα, η δράση του Καραβαγγέλη, η βουλγαρική προπαγάνδα στην περιοχή Καστοριάς).
- Δ. Μακρή, Πώς απελευθερώθηκε η Καστοριά το 1912. MZ, τεύχ. 138, Νοέμβρ. 1977, 14-16.
- Σ. Μακρυμιχάλου, Το πατριαρχικόν ομόλογον και η συντεχνία των γουναράδων. NE 33 (1943) 182-183. (Αφορά τους γουναράδες της Κωνσταντινούπολης).
- A. Μάνου, Η διαδρομή εβδομήντα πέντε χρόνων της Φιλοπτώχου Αδελφότητος Κυριών Καστοριάς και η αγάπη. Αθήνα 1982.
- M. Μανούσα κα, Συμβολή εις την ιστορίαν της εν Κωνσταντινουπόλει Πατριαρχικής Σχολής. Τα κατά την ίδρυσιν της Σχολής Μανολάκη του Καστοριανού επί τη βάσει και νέων ανεκδότων πηγών. Περιοδ. «Αθηνά» 54 (1950) 3-28.
- S. Μαρινάτου, Ο λιμναίος συνοικισμός Καστοριάς. AAA, έτος Α', τεύχ. 2, 1968, 162-167.
- I. Μαρτινιανού, Η Μοσχόπολις, 1330-1930. Επιμελεία Στ. Κυρακίδου. Θεσσαλονίκη, ΕΜΣ, 1957. (Συχνές οι αναφορές σε εμπόρους από την Καστοριά).
- N. Μελά, Ηαύλος Μελάς. Αθήνα 1964. (Πολλαπλές ει υναφορές στην Καστοριά και στην περιοχή της).
- P. Μελά, Συνάθροισις προυχόντων ἐν τινι χωρίῳ μεταξύ Καστοριάς και Πρέσπας και ομιλία προς αυτούς. MHA, 1908, 140-142.
- N. Μέρτζον, Κλεισούρα. 'Ένα προπύργιο αισιοδοξίας. MZ, τεύχ. 44, Ιαν. 1970, 33-35.
-- Κλεισούρα, προπύργιο του Ελληνισμού. MZ, τεύχ. 143, Απρίλ. 1978, 31-32.
-- Κορέστια, εκεί που αγαπούσαν την πατρίδα και μάχονταν με τον δικό τους απλό, μα ηρωικό τρόπο. MZ, τεύχ. 147, Αύγ. 1978, 34-35.
- M. Molho, Histoire des Israélites de Castoria. Thessalonici 1938. (Ιστορία των Εβραίων της Καστοριάς).
- Γ. Μόδη, Μακεδονικός Αγών και Μακεδόνες αρχηγοί. Θεσσαλονίκη 1950 (σσ. 1-29: Ιστορικά περιοχής Καστοριάς' 196-215: Η δράση των αδελφών Γιάννη και Λάκη Νταϊλάκη στην περιοχή Καστοριάς).
-- Συμβελή και επίδρασις των Δυτικομακεδόνων εις την πνευματικήν-οικονομικήν ανάπτυξιν της Σερβίας κατά τον ΙΗ'-ΙΘ' αιώνα. «Αριστ.», τεύχ. 5, 41, 1963 (ολόκληρο). (Με συχνές αναφορές σε Καστοριανούς και Κλεισουριώτες).
- Δ. Μουστάκα-Θ. Δούμα, 'Αργος Ορεστικόν. «Μεγ. Ελλ.ην. Εγκυλ.οπαίδ. Δρανδάκη», Ε', 392.
- N. Moutsopoulos, Esquisse de l'histoire des remparts de Castoria. «Πεπραγμένα της 8ης Επιστημονικής Συνόδου του Διεθνούς Ινστιτούτου Φρουρίων και Πύργων». A-

- θήναι 1968, 71-82. (Σκιαγραφία της ιστορίας των τειχών της Καστοριάς).
- N. Μοντσόπουλος, Καστοριά, Ιστορία-Μνημεία-Λαογραφία, από την ίδρυσή της μέχρι τον 10ο μ.Χ. αι. Προϊστορική, ιστορική και παλαιοχριστιανική εποχή. «Επιστημ. Επετηρίς της Πολυτεχνικής Σχολής, Τμήμα Αρχιτεκτόνων», τ. 6, Θεσσαλονίκη 1974, 257-432.
- Καστοριά. Λεύκωμα. Ιστορική, χωροταξική-πολεοδομική-μορφολογική μελέτη Καστοριάς. Αθήνα, έκδ. Γρηγόρη, 1981.
- I. Μπακάλη, Καστοριανές οικογένειες. Εφημ. «Καστοριά», 5-12-1937.
- , Καστοριά. Μυθολογία, Παράδοσις, Ιστορία, Λαογραφία. Εφημ. «Ορεστιάς» Καστοριάς, φύλλα 104, 107, 108, 109, 111, 112, 116, 174, 176-179, 181, 195, 236, 239-240, 248-254, 258, 260, 262-263, 266, 268-271, 273-277, 279-290, 292-300 (σε συνέχειες από το 1948 ως το 1952).
- T. Μπέλας, Πού ετάφη ο Παύλος Μελάς. ΜΗΘ, 1971, 181-182.
- K. Μπέντος, Ιστορικά Βογατσικού. Καστορία, τυπογρ. Κ. Δούκη, 1952.
- Α. Μυγδάλη, Οι πρώτες γερμανικές μεταφράσεις ποιημάτων του Αθανάσιου Χριστόπουλου (1821, 1822). «Μακεδονικά» 17 (1977) 194-211.
- X. Νάτσα, Ο Μακεδονικός Αγώνας εις την Δυτικήν Μακεδονίαν. Θεσσαλονίκη 1958. (Διάλεξη της 6-4-58 στην Ε.Μ.Σ., που αναφέρεται πιο πολύ στην περιοχή Καστοριάς).
- Θ. Νάτσινα, Οι Μακεδόνες πραγματευτάδες εις τας χώρας Αυστρίας και Ουγγαρίας. Κοζάνη 1961. (Συχνές αναφορές σε Καστοριανούς εμπορευόμενους στη Βαλκανική και στην Κεντρική Ευρώπη, αλλά και σε εγκαταστημένους στο Ζέμουν (σ. 28), β) στη Βουδαπέστη (σ. 37), γ) στη Βιέννη (σσ. 44-53)).
- Νεστορίτη, Το Νεστόριο και η προσφορά του στον πόλεμο του 1940. ΗΚ, έτος τρίτο, 1978, 43-44.
- B. Nicolaidy, Les Turcs et la Turquie contemporaine. Itinéraire et compterendu de voyages dans les provinces ottomanes. Paris 1859 (2 τόμ.) (τ. 2, 198-215: Η λίμνη, τα τείχη, η πόλη της Καστοριάς· πληροφορίες για τους κατοίκους, για τον Αλιάκμονα και τις οδικές αρτηρίες).
- K. Οικονόμος, Παύλος Μελάς: ο θάνατός του έφερε τελικά την Ανάσταση. ΜΖ, τεύχ. 137, Οκτ. 1977, 14-16. (Η δράση και η θυσία του Π. Μελά στην περιοχή Καστοριάς).
- Το «ματωμένο ράσο», ο επίσκοπος Καστορίας Γερμανός Καραβαγγέλης. Χρον. ΜΦΑ' (1979) 131-139.
- Ενα Καστοριανό προικοσύμφωνο. ΜΖ, τεύχ. 182, Ιούλ. 1981, 45. (Δημοσιεύει προικοσύμφωνο του έτους 1905).
- Θ. Π., Καστορία. MHA, 1908, 265-266.
- Σ. Παπαδόπουλος, Εκπαιδευτική και κοινωνική δραστηριότητα του Ελληνισμού της Μακεδονίας κατά τον τελευταίο αιώνα της Τουρκοκρατίας. Θεσσαλονίκη 1970 (σσ. 167-177: Σχετικές δραστηριότητες στην Καστοριά).
- X. Παπαδόπουλος, Ιστορία της εκκλησίας Ιεροσολύμων. Εν Ιεροσολύμοις και Αλεξανδρίᾳ, εκ του Πατριαρχ. τυπογραφείου Αλεξανδρείας, 1910 (σσ. 536, 567: Η δραστηριότητα του Καστοριανού Μανολάκη Γεωργίου στη Βηθλεέμ και η επιρροή του στα σουλτανικά ανάκτορα).
- I. Papadrianos, Die Spirtas, eine Familie Klissuriotischer Auswanderer in der jugoslawischen Stadt Zemun während des 18. und 19. Jahrhunderts. BS, 16₁ (1975) 116-125. (Εξετάζεται η εμπορική δραστηριότητα της μεγάλης κλεισουριώτικης οικογένειας των Σπίρτα, που ζήσησε και έδρασε στο Ζέμουν).

- I. Papadrianos, An Epitaph of the Spirtas family in the Yugoslav Town of Zemun. BS, 16, (1975) 23-25.** (Νέα στοιχεία για την οικογένεια Σπίρτα, από την Κλεισούρα Δυτ. Μακεδονίας, εγκαταστημένη στο Ζέμουν).
- I. Πα πα δρι α ν ο ύ, Μακεδόνες μεγαλέμποροι στο Βαλκανικό χώρο κατά τους χρόνους της τουρκοκρατίας. MZ, τεύχ. 120, Μάιος 1976, σσ. 8-9.** (Αναφέρεται στη μεγάλη κλεισουριώτικη οικογένεια Σπίρτα, που διαμένει στο Ζέμουν της Αυστροουγγαρίας).
- The «History of the Slavenoserbs» and its Significance with Regard to the first Serbian Revolution. «Πρακτικά Α' Ελληνοσερβικού Συμποσίου». Θεσσαλονίκη 1979, 279 κ.ε. (Αναφέρεται στο έργο του Καστοριανού μεγαλέμπορου Τριαντάφυλλου Δούκα, που διαμένει στο Ζέμουν της Αυστροουγγαρίας¹, και επισημαίνει το ρόλο που έπαιξε στον αγώνα της σερβικής ανεξαρτησίας).
- Δ. Πα πα κωνσταντίνον, Η απελευθέρωσις της Καστοριάς. MZ, τεύχ. 42, Νοέμβρ. 1961, 22-24.**
- Θ. Πα πα κωνσταντίνον, Η Καστορία και τα μνημεία της. Εφημ. «Καστοριά», 26.2.1926-11.4.1926 (σε συνέχειες).**
- Καστορία. Μ.Ε.Ε. Δρανδάκη, τόμ. ΙΔ', σσ. 10-18.
- Η Καστορία. Γεωγραφία-Ιστορία-Τέχνη. Αθήναι 1930.
- Η απολογία δύο Καστοριανών συναγωνιστών του Ρήγα. Εφημ. «Δυτική Μακεδονία» Κοζάνης, φ. 23-2-1930.
- Δ. Πα πα ν α ο ύ μ, Ξενιτεμένοι Μακεδόνες που σκόρπισαν το φως στο σκλαβωμένο γένος. MZ, τεύχ. 116, Iαν. 1976, σσ. 21-23.** (Μεταξύ των άλλων, αρκετοί ξενιτεμένοι από Γράμμουστα, Καστοριά, Κλεισούρα).
- Π. Πα πα ν α στα σί ου, Θυσίες και αγώνες στη Μακεδονία. Θεσσαλονίκη 1960 (σσ. 50-63: Δολοφονηθέντες Μακεδόνες τα έτη 1904-1906. Ανάμεσά τους: 1) Μ. Πετρόζης, από Λιθιά, 2) Β. Μαλεγκάνος, δάσκαλος, από Καστοριά, 3) οι ηγούμενοι της Μονής Αγ. Νικολάου Σλίβενης 'Ανθιμος και Δαμιανός, 4) Α. Χρήστου και Δ. Μελισόβας, Από Μπομπότη Καστοριάς, 5) Α. Πέτκος και η γυναίκα του, από Κοντσκόβενη Καστοριάς, 6) Κ. Καβαλιάτος, από Κοντορόπι Καστορ. 7) Γ. Νάσσης, από Κλεισούρα, 8) Δ. Μουχτάρης, από Τσιρίλοβο, 9) Α. Δημητρίου, από Κουμανίτσοβο (Βασιλειάδα) Καστοριάς).**
- B. Πα πα ν τίνα, Καστοριά. Καστοριά 1966.**
- Θ. Πα πα θωμά, Βογατσικόν. MEE Δρανδάκη, τόμ. Ζ', σ. 439.**
- Αθανασίου Ιωάννου Χριστοπούλου, Λυρικού Ποιητού, τα σωζόμενα ὑπαντα. Τόμος Α'. Μακεδονική έκδοσις 1931, 1932.
- Δ. Πα πα ζή ση, Καστοριείς λόγιοι επί τουρκοκρατίας. MZ, τεύχ. 145, Ιούν. 1978, 49-50.**
- F. P a r a z o g l u , Makedonski gradovi u rimsko dola. Skopje 1957 (σσ. 185-186: Σχολιάζεται η γνωστή επιγραφή με το δόγμα των Βαττυναίων. 180-181: Η ίδρυση του 'Αργους Ορεστικού. 350: Η θέση του 'Αργους Ορεστικού).**
- Η Μακεδονία υπό τους Ρωμαίους. Πολιτικές και διοικητικές εξελίξεις. «Μακεδονία, 4.000 χρόνια κλπ.», σσ. 192-199 (σσ. 198-199: Το «κοινόν» των Ορεστών).
- K. Πα πον λίδη, Μακεδόνες στο Παρίσι (1895-1912). «Μακεδονικά» 17 (1977) 181-193. (Οι υπ' αριθ. 12, 16, 18, 19, 25, 26, 29, 31, 33, 34, 37, 48 εναι Καστοριανοί).**

1. Το Ζέμουν ανήκει σήμερα στη Γιουγκοσλαβία, αλλά επί τουρκοκρατίας υπαγόταν στην Αυστροουγγαρία.

- A.** Πασχάλη, Καστοριά. Ιστορία-Μνημεία. Από τις προϊστορικούς χρόνους μέχρι σήμερα. Αθήνα, έκδ. Καραβία, 1979.
- I.** Παύλος, Περιγραφή της εν Μακεδονίᾳ Καστορίας, εκ της του Πουκεβίλλου περιηγήσεως εις την Ελλάδα ερανισθείσα, και μετά τινων προσθηκών αυξηθείσα. «Νέα Πανδώρα» Δ' (1853-1854) 385-387α.
- E.** Πελαγίδη, Η Καστοριά πριν από 300 χρόνια. Η μαρτυρία του Εβλιγιά Τσελεμπή. MZ, τεύχ. 105, Φεβρ. 1975, 36-39.
- Απόγονοι της οικογενείας Ρήγα Φεραίου στην περιοχή Καστοριάς. Καστοριά, έκδ. Φιλολογικού Συλλόγου Καστοριάς, 1976. (Πρόκειται για συγκυντρωτικό πίνακα απογόνων της ιστορικής οικογένειας).
  - Η απελευθέρωση της Καστοριάς με το φακό του Αθηναϊκού τύπου του 1912. MZ, τεύχ. 186, Νοέμβρ. 1981, 14-18.
  - Οι Καστοριανοί που ζούσαν στη Βενετία πριν από 300 χρόνια. MZ, τεύχ. 205, Ιούν. 1983, 23-2.
- K.** Πηγιών, Η προσφορά της πόλεως Καστορίας εις τον ένοπλον Μακεδονικόν Αγώνα. Διάλεξη. Καστοριά, έκδ. Αδελφών Λ. Δούκη, 1959.
- Η Δυτ. Μακεδονία κατά τον Μεκεδονικόν Αγώνα και η ιρωική θυσία του Π. Μελά. Θεσσαλονίκη 1960. (Δίνει τα γεγονότα περιοχής Καστοριάς, τη δράση του Καραβαγγέλη και το θάνατο του Π. Μελά).
- X.** Πούλιος, Διοικητική διαίρεσις της Μακεδονίας. MHA, 1911, 162-165 (σσ. 164-165: Διοικητική υπαγωγή και πληθυσμός Καστοριάς).
- Κατάλογος των εν τοις γράμμασι διαλαμψάντων Μακεδόνων από της καταλύσεως της Βυζαντινής αυτοκρατορίας μέχρι της Εθνεγερσίας. MHA, 1911, 168-178. (Στον κατάλογο περιλαμβάνονται και οι Καστοριανοί λόγιοι: Σεβαστός Λεοντιάδης, Θωμάς Μανδακάσης, Ιωάννης Θεολόγητος, Κωνσταντίνος Μιχαήλ, Ιωάννης Εμμανουήλ και Αθανάσιος Χριστόπουλος. Ακόμη: ο Δημήτριος Δάρβαρης, από την Κλεισούρα, και ο Μάρκος Δραγούμης από το Βογατσικό).
- K.** Ραγκαβής, Αθανάσιος Χριστόπουλος. «Πανδώρα», τ. 12, Απρίλ. 1861-Απρίλ. 1862, 135-140.
- K.** Ρούφον, Χρούπιστα. MHA, 1910, 130-137.
- M.** Σακελλαρίου, Οι γλωσσικές και εθνικές ομάδες της ελληνικής προϊστορίας. «Ιστορία τοι Ελλην. Έθνους», Εκδοτικής Αθηνών, Α', 356-379 (σσ. 464-465: Πρώτη εμφάνιση ελλην. φύλων στην περιοχή της Πίνδου).
- D.** Σαμαρά, Έπεσαν μέχρις ενός στο οχυρό του Δισπήλιού. MZ, τεύχ 143, Απρίλ. 1978, 10-11. (Η θυσία των ταγματάρχη Παπαρρόδου τον Απρίλη του 1941).
- Θ.** Σαράντη, Η Δυτ. Μακεδονία εις τους χάρτας από τον ΙΕ'-ΙΗ' αιώνος. Η.Δ.Μ., 1961, 20-32 (σ. 26: Η περιοχή της Καστοριάς).
- K.** Σάθα, Νεοελληνική φιλολογία. Βιογραφία των εν τοις γράμμασι διαλαμψάντων Ελλήνων (1453-1821). Εν Αθήναις 1868 (σσ. 435-436: Ο Μεθόδ. Ανθρακίτης, διευθυντής της σχολής Καστριώτη μετά το 1715· σσ. 713-717: Αθανάσιος Χριστόπουλος).
- Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη. Βενετία 1872. (Τόμ. 3, σ. 605: Ο απαγχονισμός του Καστοριανού νεομάρτυρα Ιακώβου με δύο μαθητές του, 1-11-1520, επί σουλτάνου Σελήμ B').
- N.** Σβόρων, Διοικητικές, κοινωνικές και οικονομικές εξελίξεις στη Μακεδονία από το 1430 ως το 1821 «Μακεδονία, 4000 χρόνια κλπ.», 354, 385 (σσ. 357-359: Πληθυσμός και οικονομική κατάσταση Καστοριάς και περιοχής από το 15 ως το 18 αι.: 369-370: Εκκλησιαστική διοίκηση Καστοριάς· 375: Η γουνοποιία στην Καστοριά· 378: Πανηγύρια περιοχής Καστοριάς· 385: Η προσφορά των απόδημων Καστοριανών

- Τεωργ. Μανολάκη, Δημ. Κυρίτση, Γεωργ. Κυρίτση, Γεωργ. Καστριώτη).
- G. Schliemann, Η βυζαντινή εποποιία κατά τα τέλη της Ι' εκατονταετηρίδος. Βασίλειος B. Βουλγαροκότονος. Μετάφρ. I. Λαμπρίδου. Εν Αθήναις 1905 (σσ. 451-452: Αποτυχία κατάληψης της Καστοριάς από το Βουλγαροκότονο' 473-474: Κατάληψη Καστοριάς, 1018, συμπεριφορά Βασιλείου Β' στις θυγατέρες του Σαμουήλ).
- K. Σημαντικό φορίδη, Καστορία. Ιστορική διερεύνηση του ονόματός της. «Καστορία», Δελτίον πληροφοριών Νομαρχίας Καστορίας, τεύχ. 9, Ιούν. 1969.
- A. Σιάνου, Ματιές στην Καστοριά. Ιστορικός και λαογραφικός οδηγός. (χωρίς τόπο και χρόνο).
- Τα Κορέστια στον Μακεδονικόν Αγώνα. «Αριστ.», τεύχ. 91, Ιαν.-Φεβρ. 1972, 53-59. (Σημειώνεται η δράση του Καραβογέλη, ντόπιων και ξένων οπλαρχηγών στην περιοχή Καστοριάς).
- A. Σιδηκα, Σύντομος ιστορία Γιαννοχωρίου, Μονοπόλου, Σλημανίτσης, Καλής Βρίσης. Λειβαδοτόπου. Θεσσαλονίκη 1970.
- X. Σκύβαλον, Το Μακροχώριον Καστοριάς. «Αριστ.», τεύχ. 29, 1961, 3-4.
- M. Sokoloski, Le développement de quelques villes dans le Sud de Balkans au XV et XVI siècles «Balcanica» Βελιγραδίου, 1 (1970) 81-106. (Η ανάπτυξη μερικών πόλεων στα Ν. Βαλκάνια το 15ο και 16ο αι. Στις σσ. 94-97 κάνει λόγο για την Καστοριά αυτή την περίοδο).
- T. Stojanovich, Ο κατακτητής ορθόδοξος Βαλκανίος έμπορος. «Σ. Ασδραχά. Οικονομική δομή κλπ.», 287-345 (σ. 303: Εμπορική κίνηση μεταξύ Καστοριάς και Λειψίας-Βιέννης-Ρωσίας: 307: Εγκατάσταση Καστοριανών στην Κωνσταντινούπολη: 310-311: Καστοριανοί εγκαταστημένοι στη Βιέννη, Stem, Zemun, Tokaj).
- Σύνταξης, Στατιστικοί πίνακες της δικαιοστικής και εκπαιδευτικής κινήσεως των Ι. Μητροπόλεων των υπαγομένων εις το κλίμα του Οικουμ. Θρόνου. «Ημερολόγιον των Εθνικών Φιλανθρωπιών Καταστημάτων», Κωνσταντινούπολις 1905 (α/α 50: Η Μητρόπολη Καστοριάς).
- Συνάθροισις προυχόντων ἐν τινι χωρίῳ μεταξύ Καστοριάς και Πρέσπας και ομιλία σ προς αυτούς του Παύλου Μελά (εξ επιστολής αυτού της 16ης Μαρτίου 1904). MHA, 1908, 140-155.
- Η επαρχία Καστορίας (Γεωγραφία-Ιστορία). Η.Δ.Μ., 1938, 93-95.
- Οι πρωτομάρτυρες του Μακεδονικού Αγώνος (1899-1903). MZ, τεύχ. 29, Οκτ. 1968, 4-5. (Οι πιο πολλοί από περιοχή Καστοριάς).
- Μακεδόνες συνεργάτες του Ρήγα. Μια δίκη Μακεδόνων στην Αυστρία. MZ, τεύχ. 82, Μάρτ. 1973, 8-9. (Αναφέρεται στους αδελφούς Εμμανουήλ).
- Ο Αν. Πηγιών, αγωνιστής και δάσκαλος του Γένους από την Αχρίδα. MZ, τεύχ. 97, Ιούν. 1974, 24.
- Διαδήλωση στην Καστοριά για το σκήνωμα του Ήρωα (Π. Μελά). MZ, τεύχ. 101, Οκτ. 1974, 41.
- Η Κλεισούρα πριν από 130 χρόνια. MZ, τεύχ. 139, Δεκ. 1977, 34-35.
- Από το Βογατσικό με αγάπη: Δραγούμης. MZ, τεύχ. 189, Φεβρ. 1982, 15-17.
- X. Σωρόποιον, Απάντησις προς Βορράν. Ο Ελληνισμός του βιλαετίου Μοναστηρίου κατά τα τελευταία έτη της τουρκοκρατίας και αι σύγχρονοι γιουγκοσλαβικοί επιδιώξεις. Αθήναι 1962 (σ. 36: Πληθυσμιακά στοιχεία ελληνόφωνων και σλαβόφωνων Ελλήνων του καζά Καστοριάς).
- I. Tafel, De via militari Romanorum Egnatia, qua Illyricum, Macedonia, et Thracia jungebantur. London 1972, (σσ. 44-46: Απόψεις του συγγραφ. για τη θέση και την ταύτι-

ση του αρχαίου Κελέτρου).

- N. Τεμίσηνα, Περί Καστορίας (στα βουλγαρικά). Περιοδ. «Βιβλιοθήκη» Φιλιππούπολεως, έτος Γ', 1898.
- Σ. Τριανταφυλλίδης, Η περιλαμπρος ιστορία και τα ολοκαυτώματα της Κλεισούρας. Η.Δ.Μ., 1961, 256-261.
- Γ. Τρύπη, Κλεισούρα. Σύντομος ιστορική ανασκόπησις της Κλεισούρας. «Αριστ.», τεύχ. 26, 1961, 9-32.
- Π. Τσάμη, Ο κλεφταρματολισμός εις την περιοχήν Κορεστίων-Πρεσπών κατά την περί το 1870 εποχήν. MZ, τεύχ. 9, Φεβρ. 1967, 47-48.
- Π. Τσάμης, Η Καστοριά και τα μνημεία της. Αθήναι 1949.
- Γ. Τσάρα, Η Κλεισούρα στα 1849. «Μακεδονικά» 18 (1978) 219-225.
- Δ. Τσιγκάλος, Το Επταχώρι, χίλια χρόνια στις εθνικές επάλξεις. Θεσσαλονίκη, έκδ. Salto, 1979.
- Επταχώρι: οι αγώνες και οι άνθρωποί του. MZ, τεύχ. 163, Δεκ. 1979, 34-36.
- Η μεγάλη πορεία από τα Παλιοχώρια προς το Επταχώρι. MZ, τεύχ. 165, Φεβρ. 1980, 30-33. (Πότε και πώς συνοικίστηκε το Επταχώρι Καστοριάς).
- Ο καπετάν Καραγιώργος (Γιώργος Μανθόπουλος) από το Επταχώρι. MZ, τεύχ. 172, Σεπτ. 1980, 40-41.
- Κ. Τσούρκα, Οι τάφοι του Παύλου Μελά. MZ, τεύχ. 5, Οκτ. 1966, 5-10.
- Το κίνημα εις την περιοχήν Σιατίστης-Ερατύρας-Βογατσικού. MZ, τεύχ. 9, Φεβρ. 1967, 20-23. (Αναφέρεται στην επανάσταση του 1878).
- Εθνολογική προϊστορία και σημερινή πραγματικότητα εν Μακεδονίᾳ. MZ τεύχ. 60, Μάρτ. 1971, 4-6·61, Ιούν. 1971, 4-6·62, Ιούλ. 1971, 4-6. (Δίνει χρήσιμα στοιχεία και για την περιοχή Καστοριάς).
- Γ. Τζημούλος, Οι γυναίκες-μάρτυρες του Μακεδονικού Αγώνα. MZ, τεύχ. 158, Ιούλ. 1979, 22-24. (Μεταξύ των άλλων αναφέρονται και 11 γυν. από περιοχή Καστοριάς).
- Ο οπλαρχηγός Δημήτριος Νταλίπης. MZ, τεύχ. 178, Μάρτ. 1981, 43-45. (Δημ. Νταλίπης: από το Γάβρο Καστοριάς).
- Α. Τζιώγος, Συνοπτική ιστορία της Κλεισούρας Δυτικής Μακεδονίας και το ιστορικόν αυτής μνημείον της χριστιανοσύνης της ιεράς μονής Παναγίας Γεννήσεως της Θεοτόκου. Θεσσαλονίκη 1962.
- Φ. Τζωρτζάκη, Ίων Δραγούμης (ΙΔΑΣ). Αθήναι 1953. (Συγνές οι αναφορές στην Καστοριά).
- Δ. Φεραίος, Τινά περί της οικογενείας του Ρήγα Φεραίου. MHA, 1910, 266-268. (Αναφέρεται σε απόγονους της οικογένειας Φεραίου στην περιοχή Καστοριάς).
- Δ. Φιλιππίδης, Η Μακεδονία ιστορικώς, εθνολογικώς, γεωγραφικώς, στατιστικώς. Εν Αθήναις 1906 (σσ. 17-38: Η Καστοριά από γεωγραφ., ιστορ., εθνολογ. άποψη 54-56 και 61-64: Τοπογραφία Καστοριάς (όρη, ποτάμια, λίμνες) 78: Πληθυσμός περιοχής Καστοριάς).
- Ο. Füves, Οι κατάλογοι των πολιτογραφηθεντων Ελλήνων παροίκων Πέστης και Βούδας στην περίοδο 1687-1848. «Μακεδονικά» 6 (1964-65) 106-119. (Στην Πέστη: 17 Καστοριανοί, 3 Κλεισουριώτες, 1 από το Βογατσικό. Στη Βούδα: 2 Κλεισουριώτες, 1 Καστοριανός).
- Επιτύμβιοι επιγραφαί Ελλήνων εις την Ουγγαρίαν. «Ελληνικά» 19 (1966) 296-347. (Συχνά μνημονεύονται Καστοριανοί).
- N. Hammond, A History of Macedonia. I. Historical Geography and Prehistory. Ox-

- ford 1972 (σσ. 110-116: Ιστορική γεωγραφία της Ορεστίδας: 6, 9, 11, 13, 17, 45, 95, 97, 100, 102, 103, 110, 114, 116, 165: Θέματα ιστορικής γεωγραφίας Καστοριάς και Ορεστίδας: 228, 230, 238, 274, 415: Προϊστορία Καστοριάς και Ορεστίδας).
- Κ. Χασιώτη, Νεστόριον. Η ένδοξη αετοράχη του Γράμμου. *MZ*, τεύχ. 51, Αύγ. 1970, 33-37.
- Το Κωσταράζι. 'Ενα ηρωικό χωριό. *MZ*, τεύχ. 53, Οκτ. 1970, 40-43.
- Δ. Χατζή, Ιστορία του Μακεδονικού Αγώνος. Αθήναι 1971 (σσ. 49-90: Ο Αγώνας στην περιοχή Καστοριάς).
- Το Νεστόριο στο Μακεδονικό Αγώνα. *MZ*, τεύχ. 129, Φεβρ. 1977, 24-31.
- Γ. Χατζηκυριακός, Συγγράμματα και συγγραφείς Μακεδονίας κατά τον 18ον και 19ον αι. *MHΘ*, 1929, 81-88. (Κάνει λόγο: για τον Καστοριανό Κωνσταντίνο Μιχαήλ και τους Κλεισουριώτες αδελφούς Δαρβάρεις).
- Μακεδονικά σημειώματα τοπογραφικά, ιστορικά, επιγραφικά. Κλεισούρα-Καστοριά. *MHΘ*, 1930, 129-134.
- Α. Χατζημιχάλη, Μορφές από τη σωματειακή οργάνωση των Ελλήνων στην Οθωμανική αυτοκρατορία. Οι συντεχνίες τα ισνάφια. «L'Hellenisme Contemporain», 1453-1953, Αναμνηστ. τόμος, 279-303. (Γίνεται ευρύτερος λόγος για τη συντεχνία των γουναράδων).
- Το ισνάφι των γουναράδων. Περιοδ. «Συνεταιριστής», αρ. 104-106 (1955) 83-87.
- Γ. Χιονίδη, Οι εις τα μητρώα των αγωνιστών του 1821 αναγραφόμενοι Μακεδόνες, «Μακεδονικά» 12 (1972) 34-65. (Οι υπ' αρ. 41 και 74 αξιωματικοί είναι από την Καστοριά).
- Μ. Χουλιαράκη, Γεωγραφική, διοικητική και πληθυσμιακή εξέλιξις της Ελλάδος, 1821-1971. Τόμ. Α', μέρος Ι'. Αθήναι, έκδ. EKKE, 1973 (σ. 31: Απογραφικά στοιχεία πληθυσμού Καστοριάς των ετών 1913, 1920, 1928, 1940, 1951, 1961, 1971).
- Γ. Χρηστίδη, Το Μαυροχώρι ή Μαύροβο κατά το 1912. «Αριστ.», τεύχ. 67-68 (1968) 22-25.
- Α. Χρυσοχόος, Οι βόρειες επαρχίες της Ελλάδος και οι βουλγαρικές βλέψεις. Θεσσαλονίκη 1942 (σσ. 29-32: Εθνολογική σύνθεση βιλαετίων Θεσσαλονίκης-Μοναστηρίου, όπου και η Καστοριά).
- Η Κατοχή εν Μακεδονίᾳ. Βιβλ. Α'. Η δράσης του ΚΚΕ. Θεσσαλονίκη 1949 (σσ. 138-142: Η συγκρότηση του σλαβομακεδονικού τάγματος του Γκότσε και η δράση του στην περιοχή Κορεστίων).

Γ. ΛΑΟΓΡΑΦΙΑ

- Π. Αγγελή, Νεστόριον κλπ. (βλ. Ιστορία).
- Γ. Αικατερίνηδη, Μεταμφιέσεις Δωδεκαημέρου εις τον Βορειοελλαδικόν χώρον. «Β. Συμπόσιο Λαογραφίας του Βορειοελλαδικού χώρου. Πρακτικά». Θεσσαλονίκη, ΙΜΧΑ (166), 1976, 13-27 (σσ. 26-27. Το Δωδεκαήμερο στην Καστοριά και την περιοχή της).
- Ανώνυμος, Μια Καστοριανή θυμάτων τον Αγώνα, *MZ*, τεύχ. 90, Νοέμβρ. 1973, 43. (Τραγούδι του Μακεδονικού Αγώνα με την ευκαιρία της άφιξης Βούλγαρου επισκόπου στην Καστοριά, το 1903).
- Ν. Γακίδη, Λαογραφία Πευκοφύτου Καστοριάς. Θεσσαλονίκη 1972.
- Χ. Γεωργίου, Κόλιαντα στο Γέρμα. *MHΘ*, 1965, 342-344.

- Χ. Γεωργίου, Το καρναβάλι στο Γέρμα. ΜΗΘ, 1968, 205-208.
- Χελιδόνισμα Γέρμα Καστοριάς. «Μακεδονικά» 5(1961-63) 478-479.
- Δ. Γιαννούση, Καστοριά (βλ. Ιστορία).
- Γ. Γκίκα, Ο Σύλλογος «Αρμονία» στο αρχοντικό του Αιβάζη. MZ, τεύχ. 154. Μάρτ. 1979, 26-28.
- I. Διδασκάλου, Τα «Κόλιαντα» στην Καστοριά. «Αριστ.», τεύχ. 6, Νοέμβρ.-Δεκ. 1957, 14-15.
- Οι Καστοριανές πλένουν. «Αριστ.», τεύχ. 9, Μάης-Ιούν. 1958, 22-24.
- Οι Ραγκουτσιάρηδες. ΜΗΘ, 1958, 267-271. (Λαογραφική μελέτη για το παραδοσιακό καρναβάλι της Καστοριάς).
- Το Καστοριανό δημοτικό τραγούδι. «Αριστ.», τεύχ. 16, Ιούλ.-Αύγ. 1959, 41-44.
- Καστοριανά. Θεσσαλονίκη 1959. (Καστοριανές ηθογραφίες).
- Ο «καυγάς». ΜΗΘ, 1959, 297-300. (Καστοριανή ηθογραφία).
- Τα καράβια. «Αριστ.», τεύχ. 17, Σεπτ.-Οκτ. 1959, 17. (Αναφέρεται στα καράβια της Καστοριάς).
- Καστοριανό. ΜΗΘ, 1962, 228-230. (Προσωπικές αναμνήσεις από την Καστοριά).
- Το δημοτικό τραγούδι της Καστοριάς. Αθήναι, έκδ. Μακεδονικής Εστίας (αρ. 2), 1963.
- Καστοριανό. Τα «Ιλιάτσκια». «Αριστ.», τεύχ. 56, 1966, 33-37. (Καστοριανή ηθογραφία).
- Από την παλιά Καστοριά. ΜΗΘ, 1966, 109-114. (Καστοριανές ηθογραφίες).
- Τα παιχνίδια της γειτονιάς. «Αριστ.», τεύχ. 67-68, 1968, 76-80. (Παιδικά Καστοριανά παιχνίδια: γκουργουλάκια, κότσια, πεντεπέτρες κ.ά.).
- Δεν ξέρετε τι έπαθα... ΜΗΘ, 1970, 251-252. (Αυθεντικό Καστοριανό λαογραφικό).
- Τα κορίτσια του καλού καιρού. ΜΗΘ, 1974, 49-54. (Καστοριανή ηθογραφία).
- Τόποι και τραγούδια της Μακεδονίας (ιστορικόλαογραφικό οδιοπορικό). Θεσσαλονίκη 1976. (Αναφέρεται και στην περιοχή Καστοριάς).
- Καστοριά, πατρίδα μου. Θεσσαλονίκη 1976. (Λαογραφία-ηθογραφία).
- Καστοριανά μπέντια. ΜΗΘ, 1976, 61-64. (Καστοριανή ηθογραφία).
- Τα καράβια της Καστοριάς. MZ, τεύχ. 138, Νοέμβρ. 1977, 19-21.
- Αναμνήσεις από το καρναβάλι της Καστοριάς. MZ, τεύχ. 140, Ιαν. 1978, 20-22.
- Πλύσιμο στη λίμνη της Καστοριάς το καλοκαίρι. MZ, τεύχ. 172, Σεπτ. 1980, 16-17.
- Ο πλούτος του Καστοριανού δημοτικού τραγουδιού. MZ, τεύχ. 174, Νοέμβρ. 1980, 35-37· 175, Δεκ. 1980, 49-51.
- Μακεδόνες τεχνίτες. Οι ραφτάδες του παλιού καιρού. MZ, τεύχ. 182, Ιούλ. 1981, 14-16. (Κάνει λόγο και για τους παλιούς ραφτάδες της Καστοριάς).
- Η Κάκω Τσιτσιούλα. ΜΗΘ, 1981, 237-239. (Καστοριανή ηθογραφία).
- Β Δόξικου, Καστοριανά τραγούδια. Εναρμόνιση και Διασκευή (χ.τ.χ.).
- Κ. Δούφλια, Δημοτικά τραγούδια για την Καστοριά. MZ, τεύχ. 138, Νοέμβρ. 1977, 22-23.
- Π. Ζάττα, Η τοπική ενδυμασία στο Κωσταράζι. MZ, τεύχ. 134, Ιούλ. 1977, 12-14.
- Πασχαλινά έθιμα στο Κωσταράζι. MZ, τεύχ. 167, Απρ. 1980, 22-24.
- Τραγούδια και έθιμα του γάμου στο Κωσταράζι. MZ, τεύχ. 132, Μάης 1977, 34-36 και τεύχ. 133, Ιούν. 1977, 39-41.
- Α. Ζάχος, Τα καράβια της Καστοριάς. ΜΗΘ, 1936, 161-166.
- Κ. Θεορίδης, Το Αρχοντικό του Μπασάρα στην Καστοριά και η εμπορική δραστηριότητα της οικογένειας στο α' μισό του 19ου αιώνα. «Μακεδονικά» 19 (1979) 298-327.
- Γ. Καψάλη, Λαογραφικά εκ Μακεδονίας. «Λαογρ.» 6 (1917) 452-537 (σσ. 453-455: Λαογραφικά Καστοριάς).

- Α. Κορομήλη, Το Βογατσικόν κλπ. (βλ. Ιστορία).
- Σ. Κυριακίδη, Πινακοθήκη της ελληνικής λαϊκής τέχνης του ελλην. λαού. Α'. Αρχιτεκτονική των κοσμικών μνημείων. Τεύχ. Ι. Αρχοντικά Καστοριάς. Χορηγία του Εθνικού Ιδρύματος. Αθήναι 1948. Εκδ. Συλλόγου «Ελλην. λαϊκή τέχνη». «Λαογρ.» 13 (1950-51) 372-373. Βιβλιοκρισία.
- Άσματα (Λεχόβου, Αργους Ορεστικού). «Μακεδονικά» 3 (1953-1955) 412-422.
- Μακεδονικά άσματα και έθιμα και δοξασία. «Μακεδονικά» 4 (1955-60) 501-531. (Ανάμεσα στα άλλα, και έθιμα από το Βογατσικό).
- Α. Λέτσα, Ο γάμος εν Βογατσικώ. «Μακεδονικά» 1 (1940) 123-189.
- Η τεκνοποιία εν Βογατσικώ. «Μακεδονικά» 2 (1941-52) 299-310.
- Κ. Μακρή, Οι φεγγίτες των αρχοντικών. Από το Βυζάντιο στο Μπαρόκ. Πρακτικά Α' Συμποσίου Λαογραφίας του Βορειοελλαδικού χώρου. Θεσσαλονίκη, ΙΜΧΑ (153), 1975, 177-182. (Αναφέρεται στους φεγγίτες των αρχοντικών Σιάτιστας, Καστοριάς, Βέροιας).
- Σ. Μαντά, Η γαμήλια τελετουργία στο χωριό Βυσσινιά (Καστοριάς). ΜΖ, τεύχ. 178, Μάρτ. 1981, 24-25.
- Τα ρουγκατσάρια της Πρωτοχρονιάς απάνω στο Βίτσι. ΜΖ, τεύχ. 188, Ιαν. 1982, 24-25. (Λαογραφική αφήγηση για το καρναβάλι της Βυσσινιάς).
- Γ. Μέγα, Το αρχοντικόν Σκούταρη της Καστοριάς. «Γέρας Αντωνίου Κεραμοπούλου», Αθήναι 1953, 502-509.
- Ν. Μουτσόπουλον, Καστοριά. Τα αρχοντικά. Αθήναι 1962.
- Τα αρχοντικά σπίτια της Μακεδονίας. ΜΖ, τεύχ. 1, Ιούν. 1966, 9-11. (Κάνει λόγο και για τα αρχοντικά της Καστοριάς).
- Καστοριά, Ιστορία-Μνημεία-Λαογραφία κλπ. (βλ. Ιστορία).
- Θέματα Αρχιτεκτονικής Μορφολογίας. Οικισμοί-Αρχοντικά-Μετόχια. Αποτυπώσεις-προτάσεις αναστήλωσεως και αναβιώσεως. Επιλογή διπλωματικών εργασιών 1966-1974 (σσ. 135-166: Προτάσεις αναστήλωσης των αρχοντικών Νατζή, Αδελφών Εμμανουήλ, Μπασάρα της Καστοριάς).
- Γ. Μπακάλη, Δημοτικά τραγούδια της Καστοριάς. ΜΗΘ, 1928, 71-78, 1929, 237-342. (Λαογραφική μελέτη).
- Κανακιούρισια Καστοριά. Καστοριά 1937.
- Καστοριά. Μυθολογία, παράδοσις, ιστορία, λαογραφία κλπ. (βλ. Ιστορία).
- Κ. Οικονόμοπουλον, Ήθη και έθιμα της παλιάς Καστοριάς. ΜΖ, τεύχ. 164, Ιαν. 1980, 34-36.
- Ε. Παπαλάκη, Οι φορεσιές Καστοριάς και Ανταρτικού. ΜΖ, τεύχ. 2, Ιούλ. 1966, 40-41.
- Α. Παπαρούσόπουλον, Λαογραφικά Ζευγοστασίου Καστοριάς. Θεσσαλονίκη 1982.
- Σ. Πελεκανίδη, Μεσαιωνικά Μακεδονίας. ΑΔ 16 (1960) 222-231. (Ανασκαφικά ευρήματα-βυζαντ. τέχνη Καστοριάς).
- Μελέτες Παλαιοχριστιανής και Βυζαντινής αρχαιολογίας. Θεσσαλονίκη, ΙΜΧΑ (174), 1977. (Μελετά και τις τοιχογραφίες της Καστοριάς).
- Δ. Πετρόπουλον, Δημοτικά τραγούδια του Μακεδονικού Αγώνα. «Μακεδονικά» 8 (1968) 323-364. (Περιλαμβάνει δημοτ. τραγούδια και από την περιοχή Καστοριάς).
- Α. Πολυμέρον, Εκκλησιαστικά αδελφάτα στην περιοχή Καστοριάς. Γ' Συμπόσιο Λαογραφίας του Βορειοελλαδικού χώρου. Αλεξανδρούπολη 13-18 Οκτωβρ. 1976.
- Μ. Ράπτη, Folklorot na janovenskite sela vo kstutsko. Skopje, Institut za Folklor, 1977. (Λαογραφικά θέματα περιοχής Καστοριάς).

- Α. Σ α χ ί ν η, Καστοριά. Τα αρχοντικά. Εφημ. «Νέα Καστοριά», 15-12-1963.
- Το αρχοντικό του Νεράντζη Αϊβάζη (Λαογραφικό Μουσείο Καστοριάς). Λαογραφική και τεχνική μελέτη. Καστοριά, έκδ. Μουσικοφιλολογικού Συλλόγου Καστοριάς «Αρμενία», 1977.
- Δ. Σιά ν ο ν, Ματιές στην Καστοριά κλπ. (βλ. Ιστορία).
- Σ. Σ π α ν ο ύ-Α ν α γ ν ω σ τ ο π ο ύ λ ο ν, Ο γάμος εν Ἀργει Ορεστικώ. «Μακεδονικά» 3 (1953-55) 322-333.
- Γ. Σ π υ ρ ί δ ο κ η, Επιβιώσεις λαϊκής πίστεως, λατρείας και τέχνης εκ της βυζαντινής περιόδου εις την Βόρειον Ελλάδα. «Πρακτικά Α' Συμπόσιου Λαογραφίας του Βορειο-ελλαδικού χώρου» Θεσσαλονίκη, IMXA (153), 1975, 235-262. (σσ. 257-259: Επιβιώσεις λαϊκής αρχιτεκτονικής στα σπίτια και στα αρχοντικά Σιάτιστας-Καστοριάς-Βέροιας).
- Α. Σ τ α υ ρ ί δ ο ν, 'Εθιμα των Χριστουγέννων και της Πρωτοχρονίας στο αρχοντικό Βογατσικό. MZ, τεύχ. 187, Δεκ. 1981, 40-41.
- Α. Σ τ ε φ ό π ο ν λ c ν, Το γλωσσάρι της Χρυσής Καστοριάς. «Μακεδονικά» 18 (1978) 241-288.
- Παιδικά παραδοσιακά παιχνίδια από τη Χρυσή Καστοριάς. «Μακεδονικά» 12 (1972) 361-423.
- Σ υ λ λ ό γ ο ν «Ε λλ η ν ι κ ή Λ αϊ κ ή Τ έ χ ν η», Πινακοθήκη της Τέχνης του ελληνικού λαού. Α'. Αρχιτεκτονική. Τεύχ. I. Αρχοντικά Καστοριάς. Αθήναι 1948.
- Κ. Τ σ ο ύ ρ κ α-Σ. Κ ν ρ ι α κ ί δ ο ν, Η αποκριά στο Βογατσικό. «Μακεδονικά» 3 (1953-1955) 382-402.

Δ. ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ - ΤΕΧΝΗ

- Α. Α ρ β α ν ι τ ο π ο ύ λ ο ν, Ανασκαφάι και έρευναι εν Θεσσαλίᾳ και Μακεδονίᾳ κατά το έτος 1912. ΠΑΕ, 1912, 154-246 (σσ. 242-244: Επιγραφές και άλλα μνημεία στο 'Αργος Ορεστικό—ψήφισμα του κοινού των Ορεστών—στο Αρμενοχώρι, στη Ζουπάνιστα).
- Γ. Γ ο ύ ν α ρ η, Οι τοιχογραφίες των Αγ. Αποστόλων και της Παναγίας Ρασιώτισσας στην Καστοριά. Θεσσαλονίκη, Ε.Μ.Σ., 1980.
- Οι τοιχογραφίες του Αγ. Ιωάννη Θεολόγου της Μαυριώτισσας στην Καστοριά. «Μακεδονικά» 21 (1981) 1-75.
- Κ. Δ η μ α ρ ά, Καστοριά. Τα Αρχοντικά. Εφημ. BHMA, 1-3-1963. (Βιβλιοκριοία στη μελέτη του N. Μουτσόπευλου για τα αρχοντικά της Καστοριάς).
- V. J. D j u r i c, Vizantijske freske u Jugoslaviji. Beograd 1974. (Ο συγγραφέας συσχετίζει τοιχογραφίες των Αγ. Αναργύρων Καστοριάς με τοιχογραφίες του Αγ. Γεωργίου Κουρμπίνοβο, περιοχής Σκοπίων).
- Κ. Δ ο ύ φ λ ι α, Το εξαίσιο βυζαντινό τέμπλο του χωριού Γέρμα Καστοριάς. MZ, τεύχ. 96, Μάης 1974, 52-53.
- Η βυζαντινή τέχνη στην Καστοριά. MZ, τεύχ. 151, Δεκ. 1978, 14-15.
- Παναγιά η Μαυριώτισσα. 'Ενα θαύμα της βυζαντινής και της νεοελληνικής τέχνης. MZ, τεύχ. 152, Ιαν. 1979, 22-24.
- Π. Ζ ά τ τ α, Ρεματοβυζαντινό φρούριο στο Κωσταράζι Καστοριάς. MZ, τεύχ. 136, Σεπτ. 1977, 42-43.
- Γ. Ζ ω γ ρ α φ ά κ η, Βυζαντινές εκκλησίες και αρχοντικά της Καστοριάς. MZ, τεύχ. 126, Νοέμβρ. 1976, 16-17.

- N.** Καλογερόπουλος, Αι τοιχογραφίαι της Καστορίας. Εφημ. «Πρωία», 7-12-1936.
- A.** Κεραμειόπολος, Ανασκαφή και έρευναι εν τη Άνω Μακεδονίᾳ. ΑΕ, 1932, 48-133 (σσ. 79-106: Φρούρια και τείχη περιοχής Καστοριάς).
- 'Αργος Ορεστικόν-Διοκλητιανούπολις κλπ. (βλ. Ιστορία).
- 'Ερευναι εν Δυτική Μακεδονίᾳ. ΠΑΕ, 1938, 53-66 (σσ. 54-66: 'Έρευνες στο 'Αργος Ορεστικό, Λιμναίο οικισμό Δισπηλιού, Νεστόριο, Τσούκα).
- Ανασκαφή εν Καστορίᾳ. ΠΑΕ, 1940, 22-23.
- E.** Κυριακός θη, Ο κτίτερας του ναού των Αγ. Αναργύρων Καστοριάς Θεόδωρος (Θεόφιλος) Λημνιώτης. «Βαλκανικά Σύμμεικτα», Θεσσαλονίκη, ΙΜΧΑ (αρ. 1), 1981, 3-23.
- S.** Κυριακίδη, N. Μουτσόπουλου, Καστοριά. Τα αρχοντικά. (Βιβλιοκρισία).
- X.** Μακρόνα, Χρονικά Αρχαιολογικά. Ανασκαφή, έρευναι και τυχαία ευρήματα εν Μακεδονίᾳ και Θράκη κατά τα έτη 1940-1950. «Μακεδονικά» 2 (1941-52) 590-678 (σσ. 643-646: Ανασκαφικά ευρήματα στην Καστοριά).
- Δ.** Μακρή, Στον ναό του Αγ. Νικολάου Καστοριάς. 'Ένας περίφημος Λινοτοπίτης ζωγράφος του 17ου αιώνα. MZ, τεύ., 135, Αύγ. 1977, 21-23.
- T.** Malmquist, Byzantine 12th Century Frescoes in Kastoria. Agioi Anargyroi and Agios Nicolaos tou Kasnitzi. Acta Universitatis Upsaliensis. Figura, Nova Seria 18, Uppsala 1979. (Διδακτορική διατριβή για τους Αγ. Αναργύρους και τον Αγιο Νικόλαο του Καστορίση στην Καστοριά).
- X.** Μαυρόπουλος - Τσιούμη, Οι τοιχογραφίες του 13ου αιώνα στην Κουμπελίδικη της Καστοριάς. Θεσσαλονίκη, έκδ. Κέντρου Βυζαντινών Ερευνών (αρ. 8), 1973.
- Γ.** Μέγα, Τα αρχοντικόν Σκούταρη της Καστοριάς. «Γέρας Αντωνίου Κεραμοπούλλου», Αθήναι 1953, 503-509 και «Λαογρ.» 26 (1968-69) 431-437.
- N.** Μουτσόπουλος, Καστοριά, Ιστορία-Μνημεία-Λαογραφία κλπ. (βλ. Ιστορία).
- 'Έρευνες στην Καστοριά και τον Αγιο Αχιλλείο. «Επιστημονική Επετηρίς της Πολυτεχνικής Σχολής» Β' (1965-66) 96-106.
- Η Καστοριά και τα μνημεία της. Εφημ. «Φωνή της Καστοριάς», 8.5.1966.
- Καστοριά. Τα αρχοντικά (βλ. Λαογραφία).
- Καστοριά. Παναγία η Μαυριώτισσα. Αθήναι, εκδ. Φίλων Βυζαντιν. Μνημείων και Αρχαιοτήτων Νομού Καστοριάς, 1967.
- I.** Μπακάλη, Το θολωτόν υπόγειον κατασκεύασμα του μαγίστρου Νικηφόρου Κασνίτζη. Εφημ. «'Ορεστιάς» Καστοριάς, αριθ. φ. 306 (9-11-52), 307 (16-11-52), 308 (23-11-52), 309 (30-11-52).
- X.** Μπακιρτζή, Επιγραφή στους Αγίους Αναργύρους Καστοριάς. «Μακεδονικά» 11 (1971) 324-334.
- A.** Ξυγόπουλος, 'Άγιος Δημήτριος ο Μέγας Δουξ ο Απόκαυκος. «Ελληνικό» 15 (1957) 122-140. (Συγνές οι αναφορές σε τοιχογραφίες ναών της Καστοριάς).
- Η λατρευτική εικόνων του ναού της Αχειροποιήτου Θεσσαλονίκης. «Ελληνικά» 13 (1954) 256-262. (Συσχετίζει τον Αγιο Νικόλαο Κυρίτζη Καστοριάς με την Αχειροποίητο Θεσσαλονίκης ως προς τον εικονογραφικό τύπο της Παναγίας στην αψίδα του Ιερού).
- A.** Ορλάνδος, Τα Βυζαντινά μνημεία της Καστορίας. ABME A' (1938), τεύχ. 1-2.
- Τα παλαιά αρχοντόσπιτα της Καστοριάς. ABME Δ' (1938) τεύχ. 2, 196-210.
- Θ.** Παπαζώτος, Χριστιανικές επιγραφές Μακεδονίας. «Μακεδονικά» 21 (1981) 401-410 (σσ. 402-403: Παναγία Μαυριώτισσα Καστοριάς. Επιγραφή 12ου αι. σε τοιχογραφία της κόργχης του Ιερού).

- N. Π α π α δ á κ η, Εις το δόγμα (Α)υπιναίων της Ορεστίδος. «Αθηνά» 25 (1913) 462-477. (Μελετά την επιγραφή με το δόγμα των Βαττυναίων, κοντά στο Κρανοχώρι).
- Εκ της 'Ανω Μακεδονίας. «Αθηνά» 25 (1913) 430-462 (σσ. 440-445: Επιγραφές και μνημεία από Άργος Ορεστικό, Αρμενοχώρι, Κέλετρο, Καστοριά, Δισπηλιό, Κρεπενή, Κορέστια, Λινοτόπι, Βάττυνα).
- B. Π α π α ν τ i n a, Μεσαιωνικά πορτραίτα στις εκκλησιές της Καστοριάς. Καστοριά 1961.
- A. Π α ρ α δ e i s η, Φρούρια και κάστρα της Ελλάδος. Ανατ. Στερεά-Θεσσαλία-Μακεδονία-Θράκη. Τόμ. 1. Αθήναι, έκδ. Αδελφών Ευσταθιάδη, 1976 (σσ. 157-160: Τα κάστρα και τα τείχη της Καστοριάς, αρχαίας και βυζαντινής).
- E. Π e λ a g i d η, Αρχαιότητες περιοχής Καστοριάς προβυζαντινής εποχής. «Καστοριά» Δελτίο πληροφοριών Νομαρχίας Καστοριάς, τεύχ. 3, 1968, 10 κ.ε.
- Η Παναγία στις τοιχογραφίες των ναών της Καστοριάς. Παράστασις και επιγραφικοί χαρακτηρισμοί. MZ, τεύχ. 63, Αύγ. 1971, 43-48.
- S. Π e λ e e k a n i d η, Καστορία. Βυζαντινά τοιχογραφίαι. Πίνακες. Θεσσαλονίκη, Ε. Μ.Σ., 1953.
- Χρονολογικά προβλήματα των τοιχογραφιών του καθολικού της μονής της Παναγίας της Μαυριώτισσας Καστοριάς. AE, 1978, 147-159.
  - Kastoria. «Reallexikon zur Byzantinischen Kunst» III, σ. 1190-1224.
- E. Π e λ e e k a n i d ο u, Η εικόνα της Οδηγήτριας της Αρχαιολογικής συλλογής Καστοριάς. «Αφιέρωμα στη Μνήμη Στυλιανού Πελεκανίδη», Θεσσαλονίκη, Ε.Μ.Σ. (Παράρτημα Μακεδονικών, αρ. 5), 1983, 389-396.
- F. Π e t s a, Χρονικά Αρχαιολογικά, 1966-1967. «Μακεδονικά» 9 (1966) 101-224 (σσ. 202-203: Ευρήματα στο Νομό Καστοριάς).
- Χρονικά Αρχαιολογικά. «Μακεδονικά» 7 (1966-67) 277-368 (σσ. 351-352: Ευρήματα στο Νομό Καστοριάς).
- G. Τ a r s e ο u l η, Οι τοιχογραφίες της Καστοριάς. Εφημ. «Ορεστιάς» Καστοριάς, φύλλ. 369 (21-2-54).
- L. H a d e r m a n - M i s g u i c h, Kurbinovo. Les fresques de Saint-Georges et la peinture Byzantine du XII siècle, 1-11, Bruxelles 1975. (Η συγγραφέας εξετάζει και το θέμα του κτίτορα του ναού Αγ. Αναργύρων Καστοριάς, καθώς και χρονολογικά προβλήματα σε τοιχογραφίες του ίδιου ναού).
- M. X a t z η δ á κ η, Η τέχνη από το 10ο αιώνα ως το 1204. «Μακεδονία, 4000 χρόνια κλ.π.», 292-305 (σ. 292: Αρχιτεκτονική βυζαντ. ναών Καστοριάς· 296: Ζωγραφική στους Αγ. Αναργύρους Καστοριάς· 299: Υπολείμματα τοιχογραφιών παλιότερων του 11ου αι. σε ναούς της Κατοριάς: 'Αγ. Στεφανο, Αγ. Αναργύρους, Ταξιάρχη Μητροπ.: 302-304: Οι τοιχογραφίες των Αγ. Αναργύρων και του Αγ. Νικολάου Κασνίτζη στην Καστοριά).
- Η τέχνη κατά την ύστερη βυζαντινή εποχή. «Μακεδονία, 4000 χρόνια κλ.π.», 338-351 (σ. 338: ο 'Αγ. Γεώργιος Ομορφοκλησίας· 340: Αρχιτεκτονική ναών Καστοριάς· 344: Η ζωγραφική σε ναούς της Καστοριάς, 1204-1261· 350-351: Η ζωγραφική σε ναούς της Καστοριάς, 1330-1453).
  - Μεταβυζαντινή τέχνη, 1430-1830. «Μακεδονία, 4000 χρόνια κλ.π.», 410-/25 (σσ. 414-415: Τοιχογραφίες ναών Καστοριάς, 1430-1535· 417-419: Τοιχογραφίες ναών Καστοριάς 1535-1600· 420: Αγιογράφοι από περιφέρεια Καστοριάς—γενικά η ζωγραφική περιφέρ. Καστοριάς το 17ο αι.: 423-424: Τοιχογραφίες σε ναούς της Καστοριάς και ζωγραφικός διάκοσμος αρχοντικών της το 18ο αι.).

- A. Woodward, *Inscriptions from Thessaly and Macedonia*. «J. Hellenic Studies», 1913, 337 κ.ε. (Ανάμεσα στ' άλλα, κάνει και συστηματική έκδοση της επιγραφής με το δόγμα των Βαττυναίων).
- M. Χατζηδάκη - Σ. Πελεκανίδη, Βυζαντινή τέχνη στην Ελλάδα. «Καστοριά». Αθήνα, εκδ. οίκος «Μέλισσα», 1984. (Στην αρχή αναφέρεται, γενικά, στα βυζαντ. μνημεία της Καστοριάς. Έπειτα εξετάζει ειδικότερα: τον Άγ. Στέφανο, τους Άγ. Αναργύρους, τον Άγ. Νικόλαο του Κασνίτζη, την Παναγία Μαυριώτισσα, την Παναγία Κουμπελίδη ή Καστριώτισσα, τον Ταξιάρχη Μητροπόλεως και τον Άγ. Αθανάσιο του Μουζάκη).

Ε. ΕΚΚΛΗΣΙΑ

- A. Αλεξιδη, Χρονολογικοί κατάλογοι των από Χριστού αρχιερατευσάντων κατ' επαρχίας. «Νεολόγος» Κωνσταντινουπόλεως, αρ. φ. 6698, 20-11-1891. (Κεφ. ΜΘ: μητροπολίτες Καστοριάς).
- Ανωνύμος, Επιστολαί εξ επαρχιών. EA 25 (1905) 138-141, 373-378, 385-386, 26 (1906) 548-550. (Πρόκειται για επιστολές που στέλνει στο Πατριαρχείο ο Μητροπολίτης Καστοριάς Γερμανός Καραβαγγέλης για θέματα της επαρχίας του).
- B. Ατέση, Επισκοπικοί κατάλογοι της εκκλησίας της Ελλάδος απ' αρχής μέχρι σήμερον. Εν Αθήναις 1975 (σσ. 113-114: Οι μητροπολίτες Καστοριάς).
- E. Bartas, Les églises et les écoles cantonées de Macédoine. «Echos d'Orient» 13 (1910) 244-248. (Αναφέρεται σε σχολεία και εκκλησιές της Θράκης και της Μακεδονίας. Ανάμεσα στις πόλεις που παρουσιάζουν ενδιαφέρον είναι και η Καστοριά).
- F. Βαφείδης, Κώδιξ της Ιεράς Μητροπόλεως Καστοριάς και τινα εκκλησιαστικά βιβλία αποκείμενα εν τισι των εκκλησιών αυτής. EA 20 (1900) 108-110, 123-125, 140-143.
- Περί των εν τη επαρχίᾳ Καστορίας ιερών μονών. EA 20 (1900) 316-320.
- M. Γεδεών, Πατριαρχικαί εφημερίδες. Ειδήσεις εκ της ημετέρας εκκλησιαστικής ιστορίας, 1500-1912. Αθήναι 1936-1938 (σσ. 225-227: Επιστολες του Ε. Γιαννούλη στον Καστοριανό Μανολάκη Γεώργιο).
- I. Γελαγώτη, Ο εξάδελφός μου Γερμανός Καραβαγγέλης. MZ, τεύχ. 29, Οκτ. 1968, 40-41.
- H. Gelzer, Der Patriarchat von Achrid. Geschichte und Urkunden. Athen 1980 (σσ. 29-30: Οι διατελούμενοι θρόνοι Αρχιεπισκοπής Αχριδών. Πρωτόθρονος ο μητροπολίτης Καστοριάς: 186-187: α) Εκλογή Διονυσίου ως Μητροπολίτου Καστοριάς, 1694, β) Χρύσανθος: Μητροπολίτης Καστοριάς τα έτη 1719, 1730, 1735, 1740, 1743).
- K. Δελικάνη, Πατριαρχικά έγγραφα. Κωνσταντινούπολις 1905 (τ. 3, σσ. 822-831 και 858-873: Εκκλησιαστικές πράξεις για τη σχολή Καστριώτη).
- D. Ζακύθηνος, Συμβολαί εις την ιστορίαν των εκκλησιών Αχρίδος και Ιπεκίου. (Δημοσιεύει και έγγραφα της Αρχιεπισκοπής Αχριδών που αφορούν τη Μητρόπολη Καστοριάς).
- Κοινότης Καστοριάς, Ο Άγιος Καστορίας Κωνστάντιος και οι άθλοι αυτού. Εν Αθήναις 1881. (Παράπονα για απασθαλίες του Μητροπολίτη Καστοριάς Κωνστάντιου 1880-1882).
- K. Λοβέτος - Τσιγαρίδα, Τα παλαιά ελληνικά βιβλία στις εκκλησίες της Καστοριάς. «Μακεδονικά» 20 (1980) 237-252.
- Δ. Μακρή, Δύο θαυμάσια εκκλησιαστικά μνημεία της Κλεισούρας. Το μοναστήρι

- της Θεοτόκου και σε ναός του Αγ. Δημητρίου. MZ, τεύχ. 138, Νοέμβρ. 1977, 26-33.
- M. Μιχαηλίδη,** Ο ναός του Αγίου Ζαχαρία Καστοριάς. ΑΔ 22 (1967). Α' Μελέται, 77-86 (με 24 εικόνες).
- K. Οικονομόπουλος,** Ο Δεσπότης του Αγώνα. MZ, τεύχ. 146, Ιούλ. 1978, 20-23. (Αναφέρεται στο Γερμανό Καραβαγγέλη).
- M. Παπαμιχάλη,** Ιερά Μονή Παναγίας Κλεισούρας. «Αριστ.», τεύχ. 35-36, 1962, 121-129.
- Ιερά Μονή της Παναγίας Κλεισούρας Δυτ. Μακεδονίας. Θεσσαλονίκη, έκδ. των απανταχού Κλεισούριεων «Αγιος Μάρκος», 1962.
- K. Παπουλίδη,** Ηρωικές μορφές Ιεραρχών στο Μακεδονικό Αγώνα. MZ, τεύχ. 124, Σεπτ. 1976, 10-13. (Αναφέρεται στους μητροπολίτες: Κίτρους Νικόλαο, Δράμας και Σμύρνης Χρυσόστομο, Καστοριάς Γερμανό Καραβαγγέλη).
- E. Πελαγίδη,** Αγνωστος ναός της Αγίας Αικατερίνης στην Καστοριά. «Βυζαντινός πολιτισμός» I, εν Αθήναις 1976, 122-127.
- A. Πολίτη,** Δύο χειρόγραφα από την Καστοριά. «Ελληνικά» 20 (1967) 29-41. (Πρόκειται για εκκλησαστικά χφ του 14ου και 16ου αι.).
- X. Πούλιος,** Εκκλησιαστική διαίρεσις. Έδραι μητροπολιτών και επισκόπων εν τοις βιλαετίοις Θεσσαλονίκης και Μοναστηρίου. MHA, 1911, 166-167 (σσ. 166: Εκκλησιαστική ένταξη Καστοριάς).
- A. Σιάνος,** Οι iερείς κατό τον Μακεδονικόν Αγώνα. «Αριστ.», τεύχ. 67-68, 1968, 54-63. (Αναφέρεται στις θυσίες iερέων περιοχής Καστοριάς-Κορεστίων).
- I. Σνεγκάροφ,** Ιστορία Αρχιεπισκοπής Αγρίδας (1394-1767). Σόφια 1932. Τόμοι 3. (Στα βουλγαρικά) (τ. 2. 228-232: Μητροπολίτες Καστοριάς, με στοιχεία για το έργο τους).
- E. Stikas,** Une église des Paléologues aux environs de Castoria. BZ 51 (1958) 100-112.
- Σύνταξη,** Ο Αρχιμανδρίτης Γερμανός Χρηστίδης. «Αριστ.», τεύχ. 71-72 (1968) 1-9. (Γερμανός Χρηστίδης: Από το Μαύροβο Καστοριάς).
- Στατιστικοί πίνακες των εκκλησιών, αγιασμάτων, iερέων, σχολών, διδασκάλων και μαθητών των iερών Μητροπόλεων του Οικουμενικού Πατριαρχείου. «Ημερολόγιον Εθνικών Φιλανθρωπικών Καταστημάτων», Κωνσταντινούπολις 1907 (α/α 50: Εκπαιδευτική και εκκλησιαστική κατάσταση στην περιοχή της Μητροπόλεως Καστοριάς).
- E. Τζιώτζιον,** Η iερά μονή των Αγ. Αναργύρων Καστοριάς. Η iστορία της ιδρύσεώς της. Περιοδ. «Μήνες», αρ. 1 και 2, έτος 1940.
- A. Τζιώτζιον,** Συνοπτική iστορία της Κλεισούρας Δυτ. Μακεδονίας κλπ. (Βλ. Ιστορία).
- G. Χρηστίδη,** Η Μητρόπολις Καστοριάς μέχρι το 1767. Περιοδ. «Γρηγόριες Παλαμάς» Θεσσαλονίκης 5 (1921) 339-348.
- Βυζαντινοί ναοί Καστοριάς. Περιοδ. «Γρηγόριος Παλαμάς» Θεσσαλονίκης 6 (1922) 128-132, 165-176, 277-281, 342-345, 388-392.

ΣΤ. ΠΑΙΔΕΙΑ

- A. Αγγέλος,** Η δίκη του Μεθοδίου Ανθρακίτη (όπως την αφηγείται ο ίδιος). «Αφιέρωμα εις την Ήπειρον. Εις μνήμην Χρήστου Σούλη (1892-1951)». Αθήναι 1956, 168-182. (Συχνές οι αναφορές στην Καστοριά, όπου ο Ανθρακίτης διετέλεσε διευθυντής της σχολής Καστριώτη).
- A. Αλεξάνδρη,** Γεώργιος Καστριώτης και η εν Καστορίᾳ σχολή. EA 1 (1880-1881) 175-176, 205-207, 220-221.

- A.** Αλεξούδη, Ἐγγραφα 18ου αι. περί της εν Καστορίᾳ εκκλησιαστικής σχολής.
ΕΑ 12 (1892-1893) 70-72, 74-76. (Δημοσιεύει 4 ἐγγραφα για την εκκλησιαστική σχολή του Γεωργ. Καστριώτη).
- * **Aνωνύμοι,** Περί της εν τη εκκλησιαστική περιφερεία Καστορίας εκπαιδευτικής κινήσεως κατά το έτος 1884. Περιοδ. «Ανατολική Επιθεώρησις» 74 (1884) και 75 (1885).
- Ανωνύμοι,** Στατιστική των ελληνικών σχολείων εν τοις βιλαετίοις Θεσσαλονίκης και Βιτωλίων της Μακεδονίας κατά το σχολικόν έτος 1894-1895. Θεσσαλονίκη 1896. (Στα ελληνικά και στα γαλλικά) (σσ. 25-29: Η εκπαιδευτική κατάσταση-σχολεία και δύσκαλοι στον καζά Καστορίας: την πόλη και 113 χωριά της περιοχής).
- Π.** Αραβαντινού, Μεθόδιος Ανθρακίτης. Περιοδ. «Πανδώρα» ΙΑ' (1860-1861) 86-89. (Με συχνές αναφορές στην Καστοριά).
- E. Bartas,** Les églises et les écoles κλπ. (Βλ. Εκκλησία).
- I. Βασδραβέλλη,** Τα πρώτα σχολεία της Καστορίας και ο Αθανάσιος Χριστόπουλος. ΗΔΜ, 1960, 111-119.
- Δ. Γραμματική** που εξεδόθη στη Βιέννη το 1806 από τον Κλεισουριώτη Δημήτριο Νικολ. Δάρβαρι. MZ, τεύχ. 172, Σεπτ. 1980, 39.
- M. Γεδεών,** Ελληνικά σχολεία Καστορίας. Άγνωστοι αυτών διδάσκαλοι των 1713-1716. ΕΑ 24 (1904) 461-463.
- T. Ευαγγελίδη,** Η παιδεία επί τουρκοκρατίας. Αθήναι 1936 (σσ. 118-121: Η παιδεία στην Καστοριά: 122-123: Η παιδεία στην Κλεισούρα).
- S. Ευστρατίαδη,** Ιερόθεος Πελοποννήσιος ο Ιβηρίτης και Μεθόδιος ο Ανθρακίτης ο εξ Ιωαννίνων. Περιοδ. «Ρωμανός ο Μελωδός», Παρίσι, Α' (1932) 257-315. (Συχνές αινιγμάτων στην Καστοριά, όπου ο Ιερόθεος γνωρίζεται και συνδέεται με τον Ανθρακίτη).
- S. Ζιώγον-**Καραστερή, Πληροφορίες για την κίνηση ελληνικών σχολείων της Μακεδονίας στις εφημερίδες «Ἐρμῆς» και «Φάρος» της Μακεδονίας (1875-1893). «Μακεδονικά» 17 (1977) 399-404. (Παρέχονται χρήσιμες πληροφορίες για την εκπαιδευτική κίνηση στο Βογατσικό, στην Καστοριά, Κλεισούρα, Χρούπιστα).
- Γ. Θωμόποιον,** Η ελληνική παιδεία στη Μακεδονία και στη Β. Ήπειρο (πριν από τους Βαλκανικούς πολέμους). ΝΕ 48 (1950) 914-921 (σ. 916: Κατάλογος 52 χωριών περιοχής Καστορίας που έχουν ελληνικό σχολείο).
- I. Κατσούροιν,** Η εκπαίδευσης εν τη Δυτ. Μακεδονίᾳ (στατιστικά πληροφορίαι). ΗΔΜ, 1934, 36-41. (Δίνει στατιστικά στοιχεία για την εκπαιδευτική κατάσταση του νομού Καστορίας την περίοδο 1932-1934).
- Γ. Κουρνούτοιν,** Σχολεία της τουρκοκρατούμενης Καστορίας. «Γέρας Αντωνίου Κεραμοπούλλου», Αθήναι 1953, 426-468.
- M. Μιχαλόποιον,** Η ζωή ενός Διδασκαλείου κατά το σχολ. έτος 1924-1925. Αθήναι, εκδ. Μ. Ζηκάκη, 1925. (Πρόκειται για Επετηρίδα του Μονοτάξιου Διδασκαλείου Καστορίας, σχολ. έτους 1924-1925).
- S. Παπαβασιλείον,** Γεώργιος Καστριώτης και η εν Καστορίᾳ Σχολή αυτού. «Αριστ.», τεύχ. 55 (1966) 9-17.
- Η πρώτη μετά την Ἀλωσιν της Κωνσταντινουπόλεως Σχολή εν Καστορίᾳ. «Αριστ.», τεύχ. 56 (1966) 27-31.
- S. Παπαδόποιον,** Εκπαιδευτική και κοινωνική δραστηριότητα του Ελληνισμού της Μακεδονίας κατά τον τελευταίο αιώνα της τουρκοκρατίας. Θεσσαλονίκη 1970 (σσ. 167-177: Εκπαιδευτική και κοινωνική δραστηριότητα στην Καστοριά).

- Χ. Παπαδόπουλος, Μεθόδιος Ανθρακίτης. Περιοδ. «Θεολογία» 4 (1926) 10-17.
(Θίγεται η δράση του Ανθρακίτη στην Καστοριά).
- Μ. Παπαϊωάννος, Τα ελληνικά σχολεία στη Μακεδονία και στη Β. Ήπειρο. ΝΕ 48 (1950) 1110. (Συμπληρώνει και διορθώνει το Γ. Θωμόπουλο, δ.π.).
- Μ. Παρνίκα, Σχεδίασμα περί της εν τω ελληνικώ έθνει καταστάσεας των Γραμμάτων από αλώσεως Κωνσταντινουπόλεως μέχρι των αρχών της ενεστώσης (ΙΘ') εκατονταετηρίδος. Κωνσταντινούπολις 1867 (σ. 23: Η Μ. του Γένους Σχολή και ο Καστοριανός Μανολάκης Γεώργιος· σ. 53: Παιδεία και σχολές στην Καστοριά).
- Γ. Πλούτης, Σχολεία στην Ελλάδα συντηρούμενα από κληροδοτήματα Ελλήνων της Βενετίας (1603-1797). «Θησαυρίσματα» 9 (1972) 236-247. (Ανάμεσα σ' αυτά και οι σχολές Γ. Καστριώτη και Γ. Κυρίτση στην Καστοριά).
- Α. Σιγάλα, Κώδιξ Σχολείων κοινότητος Κλεισούρας (1830-1926). «Μακεδονικά» 1 (1940) 500-506. (Σύντομη περιγραφή του κώδικα).
- Σύνταξης, Στατιστικοί πίνακες των εκκλησιών, αγιασμάτων, ιερέων κλπ. (Βλ. Εκκλησία).
- Στατιστικοί πίνακες της δικαστικής και εκπαιδευτικής κινήσεως των Ι. Μητροπόλεων των υπαγομένων εις το κλίμα του Οικουμ. Θρόνου. «Ημερολόγιον των Εθνικών Φιλανθρωπικών Καταστημάτων». Κωνσταντινούπολις 1905 (α/α 50: Η εκπαίδευση στην περιοχή Καστοριάς).
- Δ. Χατζή, Το κείμενο της ομολογίας του Μεθόδιου Ανθρακίτη. «Ελληνικά» 15 (1962) 296-306. (Με συχνές αναφορές στην Καστοριά, όπου δίνεται η ομολογία τον 1εύλιο του 1723).
- Π. Χρήστος, Μεθόδιος Ανθρακίτης, βίος, δράσις, ανέκδοτα έργα. Ιωάννινα, έκδ. Ηπειρωτικής Εστίας, 1953. (Θίγονται και θεματα εκπαίδευσης στην Καστοριά όπου διδάξε ο Ανθρακίτης πάνω από 10 χρόνια).

Z. ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΑ

- Ε. Πελαγίδη, Ο κώδικας της Μητροπόλεως Καστοριάς, 1665-1769 (Εθνικής Βιβλιοθήκης Ελλάδος 2753). Θεσσαλονίκη 1982. (Μεταπτυχιακή Διπλωματική Διατριβή).
- Α. Πολίτη, Συνοπτική αναγραφή χειρογράφων ελληνικών συλλογών. Θεσσαλονίκη, Ε.Μ.Σ., 1976 (σσ. 29-32: Καταγραφή χφ Μητροπόλεως Καστοριάς, 13ου-15ου αι.).
— Δύο χειρόγραφα από την Καστοριά. «Ελληνικά» 20 (1967) 29-41.
- Α. Σιγάλα, Κώδιξ σχολείων κοινότητος Κλεισούρας κλπ. (Βλ. Παιδεία).
- Αρχεία και βιβλιοθήκαι Δυτικής Μακεδονίας. Θεσσαλονίκη, έκδ. Α.Π.Θ., 1939 (σσ. 127-130: Κώδικες και χφ Καστοριάς· 131-138: Κώδικες και χφ. Κλεισούρας).
- Ε. Τσαντάνογλου, 'Ένα χειρόγραφο των «Λυρικών» του Αθ. Χριστόπουλου στο Βρετανικό Μουσείο. «Ελληνικά» 22 (1969) 207-220.

H. ΓΛΩΣΣΑ

- Α. Βαγιακάκος, Το γλωσσικόν ιδικόν εκ της Μακεδονίας και Θράκης εις το Κέντρον Συντάξεως του Ιστορικού Λεξικού της Ακαδημίας Αθηνών και τα σχετικά προβλήματα. «Πρακτικά Α' Συμποσίου Γλωσσολογίας του Βορειοελλαδικού χώρου (Ήπειρος-Μακεδονία-Θράκη)». Θεσσαλονίκη, ΙΜΧΑ (αρ. 179), 1977, 97-160 (σσ. 108-110: Περιγράφει 1ο χφ. του Κέντρου Συντάξεως Ιστορικού Λεξικού, προερχόμενα από

- την πόλη και την περιοχή Καστοριάς).
- Χ.** Γεωργίου, Το γλωσσικό ιδίωμα Γέρμα Καστοριάς. Θεσσαλονίκη, Ε.Μ.Σ. (Μακεδ. Βιβλιοθήκη, αρ. 23), 1962.
- Α.** Θαύρη, Μορφολογικά μερικών ιδιωμάτων της Δυτικής Μακεδονίας. (Σχηματισμός τύπων της Προστακτικής και ιδιαίτερα του παθητικού αρο.). «Πρακτικά Α' Συμποσίου Γλωσσολογίας του Βορειοελλαδικού χώρου ('Ηπειρος-Μακεδονία-Θράκη)». Θεσσαλονίκη, ΙΜΧΑ (αρ. 179), 1977, 75-95 (σσ. 78, 90-91: Γλωσσικά ιδιώματα Καστοριάς και περιοχής της).

Θ. ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ

- Χ.** Αναλογία, Το ελληνικόν Ροδέλαιον. «Πραγματεία Ακαδημίας Αθηνών», τ. Ε', αρ. 2. Αθήναι, έκδ. Ακαδημίας Αθηνών, 1936. (Μελέτη-προτάσεις για ροδοκαλλιέργεια στην περιοχή Καστοριάς).
- Κ.** Βακαλόπουλος, Πολιτική, κοινωνική και οικονομική δομή του Πασαλικιού Μοναστηρίου στα μέσα του 19ου αι. «Μακεδονικά» 21 (1981) 168-200. (Δίνει χρήσιμα δημογραφικά και οικονομικά στοιχεία για την Καστοριά).
- Δ.** Γιαννούση, Καστοριά κλπ. (Βλ. Ιστορία) (δίνονται και στοιχεία για την οικονομική ζωή της Καστοριάς).
- Π.** Γυιός, Το θαύμα της γουνοποιίας της Καστοριάς και της Σιατίστης. Θεσσαλονίκη 1971.
- Το δεύτερον στάδιον της γουνοποιίας. Θεσσαλονίκη 1973.
- Το προνόμιον της Καστοριάς και της Σιατίστης εις την βιοτεχνίαν των γουναρικών. Θεσσαλονίκη 1975.
- Εταιρείας «Ελληνισμός», Μακεδονία, ήτοι μελέτη οικονομική, γεωγραφική, ιστορική και εθνολογική της Μακεδονίας. Εν Πειραιεί 1896. (Πέρα από τα εθνολογικά και εκπαιδευτικά, δίνονται και οικονομικά στοιχεία για την Καστοριά. Βλ. και Ιστορία, λήμμα Ανώνυμος).
- Σ.** Θεοφάνης, Η οικονομική ανάπτυξη της Μακεδονίας από το 1912 ως σήμερα. «Μακεδονία 4000 χρόνια κλπ.», 509-527 (σσ. 510-511, 516, 520, 524: Οικονομικά στοιχεία για την Καστοριά).
- Κ.** Θεοχάρης, Το αρχοντικό του Μπασάρα στην Καστοριά κλπ. (Βλ. Λαογραφία). (Δίνει στοιχεία για την εμπορική δραστηριότητα και τις οικονομικές διασυνδέσεις της οικογ. Μπασάρα).
- Μ.** Καλινδρόη, Αι συντεχνίαι και η εκκλησία επί τουρκοκρατίας. Εν Αθήναις 1973 (σσ. 130-135: Εκπαιδευτική και κοινωνική δραστηριότητα των γουναράδων της Κωνσταντινούπολης, με την οικονομική δύναμη που διαθέτουν).
- Μ.** Μαυρογιρδάτον-Α. Χαμούδοπουλος, Η Μακεδονία. Μελέτη δημογραφική και οικονομική. Θεσσαλονίκη 1931 (σσ. 15-16: Πληθυσμιακά στοιχεία για την Καστοριά: 25: Προσφυγικές εγκαταστάσεις στην Καστοριά: 27: Διανομή κλήρων στην Καστοριά: 59: Καπνοκαλλιεργητικά δεδομένα στην Καστοριά: 111-112: Δασικές και βοσκοτοπικές εκτάσεις Καστοριάς).
- Ν.** Μέρτζον, Ο πόλεμος της γούνας μαίνεται. ΜΖ, τεύχ. 113, Οκτ. 1975, 26-33. (Αναφέρεται στις κινητοποιήσεις των Καστοριανών, προκειμένου να μην επεκταθεί η γούνα σε άλλους νομούς).
- Κ.** Μοσκώφ, Θεσσαλονίκη 1700-1912. Τομή της μεταπρατικής πόλης. Αθήνα, έκδ.

- Στοχαστής, 1973-74 (σ. 33: Πληθυσμός της Καστοριάς, κατά κατηγορία ασχολιών, το 1520).
- Θ. Μπαλή, Οικονομική και οργανωτική διερεύνησης των επιχειρήσεων γουνοποιίας. Αθήνα, έκδ. Κ. Ζεμπίνη, 1973. (Διδακτορική διατριβή για τη γουνοποιία της Καστοριάς).
- Χ. Νάτον, Μελέτη κοινωνικοοικονομικού προσανατολισμού επτά κοινοτήτων νομού Καστοριάς. Καστοριά, έκδ. Διεύθυνσης Γεωργίας Ν. Καστοριάς, Δεκ. 1980. (Η μελέτη αναφέρεται στις κοινότητες: Μαυροχώρι, Πολυκάρπη, Φωτεινή, Μεταμόρφωση, Τοιχιό, Βυσσινιά, Οξύα, Πολυκέρασο).
- Κ. Οικονομοποιία, Η γούνα της Καστοριάς και της Σιάτιστας. ΜΗΘ, 1979, 153-156.
- Α. Παραφεντίδος, Μια θαυμάσια επίδειξης γουναρικών εν συνδυασμώ με υφαντά και κοσμήματα. MZ, τεύχ. 65, Οκτ. 1971, 27-28. (Επίδειξη γουναρικών Καστοριάς και Σιάτιστας, της 18-9-71, στη Θεσσαλονίκη).
- Λ. Σαμαρά, Η μεγάλη εποποιία των γουναράδων από την Καστοριά. MZ, τεύχ. 187, Δεκ. 1981, 32-35.
- Ν. Σβορώνος, Διοικητικές, κοινωνικές και οικονομικές εξελίξεις κλπ. (Βλ. Ιστορία) Σύνταξης, Καστοριά: Η μητρόπολη της γούνας. MZ, τεύχ. 81, Φεβρ. 1973, 32-39.
- Ν. Τοδορον, 'Οψεις της μετάβασης από το φεούδαλισμό στον καλιταλισμό στα βαλκανικά εδάφη της Θρακομανικής αυτοκρατορίας. «Σ. Ασδραγά, Η οικονομική δομή κλπ.», 260-284 (βλ. Ιστορία) (σ. 267: Ποσοστό εισπραττόμενης δεκτής από προϊόντα περιοχής Καστοριάς).
- Ν. Τομπαΐδη, Η απασχόληση στον πρωτογενή τομέα στην Κεντρική και Δυτική Μακεδονία. Θεσσαλονίκη, ΥΠΑΚΑΜ (αρ. 42), 1976 (σσ. 4, 6, 9, 11, 15, 17, 18, 23, 30, 32, 37, 38, 67, 93, 107, 109: Στατιστικά στοιχεία απασχόλησης στον τομέα γεωργίας, κτηνοτροφίας και δασών, στο νομό Καστοριάς).
- Θ. Τσιοβαρίδης, Τα ιδιόρρυθμα οικονομικά προβλήματα του νομού Καστοριάς και η αντιμετώπισή τους. «Βαλκανική Βιβλιογραφία», τ. V-1976. Παράρτημα. Θεσσαλονίκη, ΙΜΧΑ, 1979, 211-238.
- Υ.Π.Α.Β.Ε., Προμελέτη οικονομικής και κοινωνικής αναπτύξεως νομού Καστοριάς. Θεσσαλονίκη 1970 (αρ. 27).
- Α. Χατζημιχάλη, Το ισνάφι των γουναράδων. Περιοδ. «Συνεταιριστής» 104-106 (1955) 83-87. (Η οικονομική και κοινωνική δραστηριότητα των γουναράδων της Πόλης, που κατά πλειονότητα είναι Καστοριανοί).
- HELLAS ICAR S.A., Η γουνοποιία Καστοριάς και οικονομική διάρθρωση της περιοχής. Θεσσαλονίκη 1979.
- Hellenews - έξι πρέσ, Βόρεια Ελλάδα. Θεσσαλονίκη. Μακεδονία-Θράκη: Το νούμερο ένα στην τροχιά της αλλαγής για την περιφερειακή ανάπτυξη. Θεσσαλονίκη 1982 (με την ευκαιρία της 47ης ΔΕΘ, 1982) (σσ. 135-136: Η πρωταρχική σημασία της γούνας για την Καστοριά. Περίληψη προτάσεων του 5/ετούς Προγράμματος Νομαρχίας Καστοριάς).

I. ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ ΤΑΞΙΔΙΑ-ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ-ΦΥΣΙΚΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ

Γ. Αθανασόπουλος, Το οροπέδιον των λιμνών της Βορειοδυτικής Ελλην. Μακεδονίας. Εν Αθήναις, έκδ. Ελλην. Γεωγραφικής Εταιρείας 1924. (Μεταξύ των άλλων,

- αναφέρεται και στη λίμνη και στην πόλη της Καστοριάς).
- Α νωνύμον, Μακεδονία, ήτοι μελέτη οικονομική, γεωγραφική κλπ. (Βλ. Ιστορία).
- Α. Αρβανίτου, Η Μακεδονία εικονογραφημένη. Αθήναι 1909 (σσ. 94-96: Χρούπιστα-Καστοριά).
- Α. Βαγενά - Θ. Αναγνώστου, Ο γύρος της Ελλάδος. Τόμ. Δ' Αθήναι, έκδ. «Χρήσιμα βιβλία», 1970 (σ. 6: Η Ορεστιάς στην αρχαιότητα' 13: Ο νομός Καστοριάς διοικητικά' 51-56: Ιστορία και παρόν νομού Καστοριάς).
- Δ. Γιαννούση, Καστοριά κλπ. (Βλ. Ιστορία).
- Στον αθόνατο Γράμμο. «Αριστ.», τεύχ. 75-76 (1969) 31-35. (Οδοιπορικό).
- Ν. Δασκαλή, Τουριστικός οδηγός Καστοριάς. Αθήναι 1979².
- Π. Ζάττα, Η αγάπη της Καστοριάς. MZ, τεύχ. 128, Ιαν. 1977, 22-24. (Αναφέρεται στη δραστηριότητα του Καστοριανού Συλλόγου «Φίλοι του Περιβάλλοντος»).
- Α. Καραντώνη, Καστοριά, το βυζαντινό στολίδι της λίμνης του Ονείρου. Αθήναι, έκδ. Εθνικού Οργανισμού Ελλην. Χειροτεχνίας (αρ. 7), 1972.
- Γ. Καψάλη, Τρεις νεράδες της Μακεδονίας: Νάουσα-Έδεσα-Καστοριά. Αθήναι 1939. (Τουριστικές εντυπώσεις).
- K. Lindberg, Notes sur les grottes de la Grèce. «Acta Musei Macedonici Scientiarum Naturalium», τ. 3, Νο 2-24. Scopje I-VIII, 1955 (σσ. 49-50: Πρώτη περιγραφή της σπηλιάς του «δράκου» στην Καστοριά).
- Δ. Μακρή, Προσκύνημα εις το Λινοτόπιον και τον Άγιον Ζαχαρίαν. MZ, τεύχ. 69, Φεβρ. 1972, 29-31.
- I. Μπακάλη, Τουριστικός οδηγός Καστοριάς. Καστοριά 1951.
- Τουριστική Καστοριά (ιστορία-εικόνες). Καστοριά 1954.
- Δ. Παπακωνσταντίνου, 'Ενας κόσμος ονείρων στο Σπήλαιο της Καστοριάς. MZ, τεύχ. 44, Ιαν. 1970, 38.
- Σπήλαιον του δράκου Καστοριάς. «Καστοριά», Δελτίον πληροφοριών Νομαρχίας-Καστοριάς, τ. Α', τεύχ. 2, 1968, 13 κ.ε.
- Κ. Πηχιών, Τουριστικός οδηγός Καστοριάς. Καστοριά, έκδ. Σ. Δούκη, 1958.
- L. Siegmund, Καστοριά. MZ, τεύχ. 13, Ιούν. 1967, 12-16· τεύχ. 14, Ιούλ. 1967, 11-15. (Ο συγγραφέας, πρόξενος της Γερμανίας στη Θεσσαλονίκη, δίνει τις εντυπώσεις του από μια επίσκεψη στην Καστοριά).
- Συγγραφής ο μάδας, Καστοριά. Τουριστικός οδηγός N. Καστοριάς. Καστοριά, έκδ. Νομαρχίας Καστοριάς, 1971. (Στα ελληνικά και στα αγγλικά).
- Σύνταξης, Η επαρχία Καστοριάς. (Γεωγραφία-Ιστορία). Η.Δ.Μ., 1938, 93-95. (Βλ. και Ιστορία).
- Σύνταξης, Για να σωθούν οι ομορφιές της Καστοριάς. MZ, τεύχ. 169, Ιούν. 1980, 51. (Τονίζεται ο ρόλος του Καστοριανού Συλλόγου «Φίλοι του Περιβάλλοντος»).
- N. Σχινά, Οδοιπορικαί σημειώσεις Μακεδονίας-Ηπείρου. Αθήναι 1886 (σσ. 235-264: α) Ήμιονικός δρόμος από Καστοριά: προς Κορυτσά, Πρέσπα, Πρεκοπάνα, Φλώρινα, Βλαχοκλεισούρα, Αλμπάνκιοϊ, Ζέλενιτς, Εξίσουϊ, Βέντσα, β) αμαξιτός δρόμος από Καστοριά προς Φλώρινα).
- Δ. Φιλιππίδον, Η Μακεδονία ιστορικώς, εθνολογικώς, γεωγραφικώς, στατιστικώς. Εν Αθήναις 1906. (Βλ. Ιστορία, για τις παραπομπές).
- N. Φίστα, Τρία βουνά, τρία χωριά της Δυτ. Μακεδονίας. (Νυμφαίο-Κλεισούρα-Βλάστη). MZ, τεύχ. 142, Μάρτ. 1978, 32-34.
- Γ. Χατζηκυριακού, Σκέψεις και εντυπώσεις εκ περιοδείας μετά τοπογραφικών, ιστορικών και αρχαιολογικών σημειώσεων. Εν Αθήναις 1906 (σσ. 45-65: Εντυπώ-

σεις από μια περιοδεία στην Κλεισούρα, Καστοριά, Βογατσικό, Σέλιτσα (Εράτυρα).
Κ. Χωρίκου, Ο γύρος της Ελλάδος σε δεκαέξι ταξίδια. Εν Αθήναις, έκδ. Ελευθερουδάκη, χχ (σσ. 473-474: Εντυπώσεις από μια επίσκεψη στην Καστοριά).

ΙΑ. ΧΩΡΟΤΑΞΙΑ-ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΑ

- Β. Δημητριάδη, Καστοριά. Υφιστάμενο οδικό δίκτυο. Θεσσαλονίκη, Εργαστήριο Αρχιτεκτονικής Μορφολογίας και Ρυθμολογίας Πολυτεχν. Σχολής Α.Π.Θ., 1972.**
- N. Doikos, La participation populaire à la renovation du centre historique de Kastoria. Paris, Unesco, 1980. (Η λαϊκή συμμετοχή στην ανανέωση του Ιστορικού Κέντρου Καστοριάς).**
- I. Δράγκου - Π. Παπαδόπουλος, Χωροταξική διερεύνηση του νομού Καστοριάς. Θεσσαλονίκη, Εργαστήριο Αρχιτεκτονικής Μορφολογίας και Ρυθμολογίας Πολυτεχν. Σχολής Α.Π.Θ., 1972.**
- N. Μοντσόπουλος, Πολεοδομική έκφραση Καστοριάς. Θεσσαλονίκη, Εργαστήριο Αρχιτεκτονικής Μορφολογίας και Ρυθμολογίας Πολυτεχν. Σχολής, 1972.**
- Προτάσεις και εμπειρίες από τις μελέτες της Καστοριάς και της Παλαιάς πόλεως Ρεθύμνου. Περιοδ. «Αρχιτεκτονικά θέματα», τεύχ. 9 (1975) 210-213.
  - Καστοριά (Λεύκωμα). Ιστορική-χωροταξική-πολεοδομική-μορφολογική μελέτη Καστοριάς. Αθήνα, έκδ. Γρηγόρη, 1981.
- N. ομαρχιακής Επιτροπής ΠΑΣΟΚ Ν. Καστοριάς, Καστοριά. Χωροταξία-Περιβάλλον-Παράδοση (χτχ.).**
- A. Τσούκα, Καστοριά, Αποτύπωση-Ανάλυση υφισταμένων πολεοδομικών δεδομένων. Θεσσαλονίκη, Εργαστήριο Αρχιτεκτονικής Μορφολογίας και Ρυθμολογίας Πολυτεχνικής Σχολής, 1972.**

SUMMARY

S t a t i s P e l a g i d i s , Bibliographical sketch of Kastoria town and region.

In this bibliography are included various works which directly or indirectly refer to Kastoria and its region. The relative references, selected from books and reviews articles, are classified into 11 thematic sections:

- 1) Journals-reviews of Kastoria, 2) History (sources-bibliography), 3) Folklore, 4) Archaeology-Art, 5) Church, 6) Education, 7) Manuscripts, 8) Language, 9) Economy, 10) Geography, travels, tourism, natural environment, 11) Town planning.

The objective of this work is to be of assistance to any serious attempt for research on the subject of Kastoria.